

Nederlands
Jeugdinstituut

Interventie

Dappere Dino's (CODIP-NL 6-8 jaar)

Erkenning

Erkend door deelcommissie Jeugdzorg en psychosociale/pedagogische preventie

Datum: 13 december 2019

Oordeel: Effectief volgens eerste aanwijzingen voor effectiviteit

De referentie naar dit document is: Klein Velderman, Pannebakker (17 december 2019).

Databank effectieve jeugdinterventies: beschrijving 'Dappere Dino's'. Utrecht:

Nederlands Jeugdinstituut. Gedownload van www.nji.nl/jeugdinterventies.

Inhoud

Inhoud.....	3
Samenvatting	4
Doelgroep	4
Doel	4
Aanpak	4
Materiaal	4
Onderbouwing	4
Onderzoek.....	5
1. Uitgebreide beschrijving	6
1.1 Doelgroep	6
1.2 Doel.....	8
1.3 Aanpak	10
2. Uitvoering.....	13
3. Onderbouwing	16
4. Onderzoek	24
4.1 Onderzoek naar de uitvoering	24
4.2 Onderzoek naar de behaalde effecten	29
5. Samenvatting Werkzame elementen	37
6. Aangehaalde literatuur	38

Samenvatting

Dappere Dino's is een groepsprogramma voor kinderen van zes tot en met acht jaar oud, waarvan de ouders gescheiden zijn en (één van) de ouders dan wel andere betrokkenen zich (enige) zorgen maken. In 12 sessies leren kinderen omgaan met problemen en emoties rond de scheiding met als doel emotionele en gedragsproblemen zoveel mogelijk te voorkomen of te beperken.

Doelgroep

De interventie is bedoeld voor kinderen van zes tot en met acht jaar oud, van wie de ouders gescheiden zijn. Het betreft kinderen voor wie (één van) de ouders dan wel andere betrokkenen zich (enige) zorgen maken. Dappere Dino's is voornamelijk gericht op kinderen, maar ook ouders worden betrokken bij de interventie.

Doel

Hoofddoel is het voorkomen of beperken van emotionele en gedragsproblemen door:

1. Een ondersteunende groepsomgeving te bieden om spanningen als gevolg van (echt)scheiding van de ouders te verminderen;
2. Kinderen specifieke vaardigheden bij te brengen waarmee zij beter kunnen omgaan met gevoelens en problemen als gevolg van de (echt)scheiding.

Aanpak

Dappere Dino's is gebaseerd op een module van het Children of Divorce Intervention Program (CODIP; Children's Institute, VS). De interventie bestaat uit 12 wekelijkse groepsessies van 45 minuten, en wordt gegeven door getrainde professionals met ervaring met het geven van groepsinterventies.

Ouderbetrokkenheid betreft een intakegesprek, nieuwsbrieven, facultatieve oudersessie en eindgesprek.

Materiaal

Er is een gedetailleerde handleiding voor trainers. De trainers werken veel met een handpop, groepsdino 'Rex'. Naast poppenspel worden creatieve materialen en spelvormen gebruikt zoals voorleesboeken, spelletjes, kaartjes, werkbladen en tekeningen. Er zijn algemene informatiefolders voor ouders, trainers en verwijzers. Ook zijn er drie nieuwsbrieven en weekmails voor ouders.

Onderbouwing

Dappere Dino's richt zich op de beïnvloedbare determinanten (risicofactoren en beschermende factoren) van scheidingsgerelateerde problemen bij kinderen op het psychosociale vlak.

Inhoudelijk werkzame elementen:

- Sociale steun: de training wordt uitgevoerd in een veilige, ondersteunende groepsomgeving.
- Aandacht voor emoties en schuldgevoelens: middels technieken die overeenkomstig zijn met psycho-educatie en cognitieve herstructurering uit de cognitieve gedragstherapie wordt gewerkt aan het bespreekbaar maken van gevoelens en het verminderen van misvattingen en onrealistische gedachten.
- Stapsgewijs aanleren probleemoplossende vaardigheden: in plaats van de kinderen te leren wát zij moeten denken, leren zij hóe ze kunnen denken wanneer ze een probleem ervaren.
- Versterken zelfperceptie: Dappere Dino's is gericht op het versterken van een positieve perceptie van zichzelf en het gezin.

De werkwijze binnen Dappere Dino's sluit aan bij het ontwikkelingsniveau van deze leeftijdsgroep doordat rekening gehouden wordt met hun cognitieve en verbale vaardigheden. Er wordt aangesloten bij universele en scheidingsgerelateerde ontwikkeltaken van het kind.

Onderzoek

In Nederland zijn twee veranderingsonderzoeken ($n=23$ en $n=26$; Klein Velderman, Pannebakker e.a., 2011; 2018) en een quasi-experimenteel effectonderzoek ($n=103$ interventie, 150 controle; Klein Velderman e.a., in prep.; Nederlands Trial Register nr. 6788) uitgevoerd naar Dappere Dino's. In de procesevaluaties bleek de bruikbaarheid van Dappere Dino's volgens trainers, ouders en kinderen. De effectevaluaties duiden op toenames van positief functioneren en welzijn van de kinderen, en afnames in sociaal emotionele problemen.

Leerkrachten, ouders en trainers in Amerikaans effectonderzoek naar CODIP rapporteerden verbeteringen in onder meer sociale competenties en taakoriëntatie van de kinderen (bv. Alpert-Gillis e.a., 1989).

1. Uitgebreide beschrijving

1.1 Doelgroep

Uiteindelijke doelgroep

Deze preventieve groepsinterventie is bedoeld voor kinderen van 6 t/m 8 jaar oud, van wie de ouders gescheiden zijn. De ouders leefden eerder samen. Hieronder vallen zowel ouders die door echtscheiding uit elkaar zijn gegaan, als ouders die langdurig samenleefden zonder met elkaar getrouwd te zijn geweest.

Intermediaire doelgroep

Niet van toepassing. Hoewel Dappere Dino's voornamelijk gericht is op kinderen, worden ouders wel betrokken bij de interventie. Aan het begin van de interventie worden de ouders uitgenodigd voor een intake waar zij informatie krijgen over onderwerpen van de interventie en de reactie die de interventie bij de kinderen kan veroorzaken. Ook krijgen ouders informatie en advies over kinderen en scheiding. Tijdens de interventie ontvangen zij informatieve weekmails en nieuwsbrieven over thema's die in de groep aan bod komen. Ook worden zij uitgenodigd voor een facultatieve oudersessie met informatief karakter. Ouders worden daarin voorbereid op de opdrachten waar hun kinderen mee aan de slag gaan en krijgen tips over hoe ze hun kind kunnen ondersteunen tijdens en na afloop van de training. Daarnaast is ook het 'Ik kan een heleboel-boekje', met werkbladen voor de kinderen (zie Paragraaf 1.3), een mogelijke manier om de brug te slaan tussen de interventie en de thuissituatie van het kind. De ouder en/of een andere volwassene kan ondersteunen bij het maken van de werkbladen. Aan het einde van de interventie worden ouders uitgenodigd om de interventie samen met de trainer te evalueren.

Selectie van doelgroepen

Kinderen worden geworven via bestaande communicatie van aanbieders van Dappere Dino's (bv. schoolmaatschappelijk werk, jeugdgezondheidszorg, jeugdhulp professionals) en hun cliënten of partners in het veld (bv. via websites, social media, brochures, persoonlijk contact). Omdat geen verwijzing nodig is voor de training, kunnen ouders zicht direct met hun kind melden bij de aanbieder van de training (via een inschrijfformulier of -link bijvoorbeeld).

Er is een aantal criteria (indicatie en contra-indicatie) voor het selecteren van deelnemers aan Dappere Dino's, te weten:

Indicatiecriteria:

- Schriftelijke toestemming van gezaghebbende ouder(s).
- Voldoende niveau van aanpassingsgedrag, impulsbeheersing en leerbaarheid om goed deel te kunnen nemen aan de groep.
- Leeftijd van het kind is 6 t/m 8 jaar (basisschool groep 3 en 4).
- Gescheiden ouders.
- (Eén van de) ouders dan wel andere betrokkenen maken zich (enige) zorgen.
- Verwachtingen van de ouders matchen met de doelen en werkwijze van de training.

Het kan zo zijn dat deelname aan de groepstraining volgt op door de professional gesignaleerde of door ouders geuite spanning of problematiek als gevolg van de scheiding. Denk aan angstig of teruggetrokken gedrag, problemen op school, verdriet of boosheid bij het kind, moeite met wennen aan een nieuwe thuissituatie. Dappere Dino's is echter een preventieve training die laagdrempelig aangeboden wordt. Deelname kan ook voortkomen uit een vraag van ouders naar gerichte ondersteuning van hun kind bij het omgaan met de scheiding. Het kan bijvoorbeeld zo zijn dat een kind vragen stelt, niet zo goed lijkt te begrijpen wat de scheiding en veranderingen behelzen, of misschien baat lijkt te kunnen hebben bij lotgenotencontact (dat hij/zij niet de enige is in deze situatie). Verwachtingen van ouders worden in het intakegesprek van de trainer met de ouders besproken.

Contra-indicatiecriteria:

- Geen toestemming van één of beide (gezaghebbende) ouders.
- Ernstige gedragsproblemen (bijvoorbeeld sterk oppositioneel, agressief of destructief gedrag).
- Ernstige emotionele problemen (bijvoorbeeld sterk depressief of in zichzelf gekeerd gedrag).
- Kinderen die vanwege ernstige emotionele problemen of gedragsproblemen behandeling krijgen vanuit de Jeugdhulp of GGZ.
- Kinderen met een (licht) verstandelijke beperking.

In het intakegesprek met de ouders bepaalt de trainer of aan de indicatiecriteria wordt voldaan en wordt vastgesteld of er sprake is van contra-indicaties. De opleiding van de trainers (zie 2. Uitvoering) bestaat uit acht blokken, binnen één van deze blokken wordt dit thema in samenspraak met een ervaren trainer besproken. Ook tijdens de supervisie en bijscholing van trainers wordt hier (zo nodig) opnieuw bij stil gestaan.

Complexe scheidingen

Als een scheiding zeer conflictueus verloopt en de (ex-)partners langdurig lijnrecht tegenover elkaar staan, is sprake van een complexe scheiding of vechtscheiding (bv. Visser e.a. 2017). De gevolgen van een complexe scheiding zijn voor jeugdigen gemiddeld ernstiger dan bij minder conflictueus verlopende scheidingen (bv. Amato & Sobolewski, 2001; Elam, Sandler, Wolchik, & Tein, 2016; Spruijt & Kormos, 2014; Stallman & Ohan, 2016; Sun, 2001, zie 3. Onderbouwing). Dappere Dino's is een preventieve kindinterventie. Ouders zijn wel betrokken bij de interventie, maar Dappere Dino's heeft geen reductie van conflict of verbeteren van de omgang tussen ouders tot doel. Hiervoor zijn andere interventies beschikbaar en aan te bevelen (zie Richtlijn jeugdhulp en jeugdbescherming: Scheiding en problemen van jeugdigen).

Is een dergelijke moeizaam verlopende, conflictrijke scheiding per definitie een contra-indicatie voor deelname aan Dappere Dino's? Het antwoord is 'Nee'. Wel worden trainers er, gezien de complexiteit en het risico van complexe scheiding, in de opleiding op gewezen om tijdens de selectie van deelnemende kinderen goed de bovengenoemde contra-indicaties in acht te nemen. Kan één van beide ouders niet instemmen met deelname, blijkt sprake te zijn van ernstige problematiek bij het kind (bijvoorbeeld oudervervreemding), of krijgt het kind behandeling? Dan zijn het deze criteria en niet zozeer de complexe scheiding die maken dat sprake is van een contra-indicatie. Indien aan de selectiecriteria wordt voldaan, is het goed denkbaar dat ouders deelnemen aan bijvoorbeeld omgangsbegeleiding (zoals Ouderschap Blijft) terwijl hun kind(eren) met deze kindinterventie start(en) ten behoeve van het voorkomen of beperken van emotionele- en gedragsproblemen.

Betrokkenheid doelgroep

De doelgroep is direct en indirect op verschillende manieren betrokken geweest bij de (door)ontwikkeling van de interventie.

Dappere Dino's is gebaseerd op een module van het Children of Divorce Intervention Program (CODIP; Children's Institute) uit de Verenigde Staten. Daar zijn al een aantal decennia positieve ervaringen opgedaan met deze training. Professionals, ouders en kinderen zijn tevreden met CODIP en kinderen hebben baat bij hun deelname. Bovendien ontving de interventie een aantal onderscheidingen. De positieve ervaringen en evaluaties met CODIP enerzijds, en een lacune in effectief aanbod voor jonge kinderen van gescheiden ouders in Nederland anderzijds, waren aanleiding om CODIP ook in Nederland te introduceren. Allereerst vond een eerste haalbaarheidsstudie plaats (ZonMw project 157012004) naar de introductie van Dappere Dino's in de Nederlandse setting. Dappere Dino's Versie 1.0 (toen nog 15 sessies) werd geëvalueerd in vier pilotgroepen. De kinderen waar de interventie zich op richt waren niet direct bij de ontwikkeling van de interventie betrokken. Kinderen, hun ouders en trainers werden in evaluatievragenlijsten wel naar hun ervaringen gevraagd (zie Hoofdstuk 4. Onderzoek; Klein Velderman e.a., 2011).

Op basis van de procesevaluatie in het haalbaarheidsonderzoek werd met betrokkenheid van trainers en de ontwikkelaar van CODIP in de VS een definitieve versie van het programma samengesteld en voor het werkveld beschikbaar gemaakt (bv. Pedro-Carroll & Klein Velderman, 2015). Belangrijkste aanpassingen betreffen 12 in plaats van oorspronkelijk 15 bijeenkomsten en de nieuw beschikbaar gekomen facultatieve ouderavond (Pedro-Carroll & Klein Velderman, 2015; Klein Velderman e.a., 2018).

Versie 2 stond centraal in een veranderingsonderzoek van zes interventiegroepen ($n = 26$; Stichting Kinderpostzegels Nederland project 7598097). Het proces en de impact van de interventie werden geëvalueerd door gesprekken met deelnemende kinderen en vragenlijsten ingevuld door ouders, leerkrachten en trainers. Wederom waren resultaten positief (zie Hoofdstuk 4). Er was geen reden om op basis van reacties van kinderen, ouders, leerkrachten en trainers de interventie aan te passen. Zij waren enthousiast over frequentie, vorm en werkwijze van de training. Wel stuurde de trainer tijdens de pilot op eigen initiatief na iedere sessie een e-mail met informatie over de sessie. Dat bleek erg gewaardeerd te worden en is sinds de pilot een standaard optie voor trainers. Dit is beschreven in versie 3.0 van de handleiding (bv. Klein Velderman e.a., 2018).

1.2 Doel

Hoofddoel

Het hoofddoel van Dappere Dino's is het voorkomen of beperken van emotionele- en gedragsproblemen bij kinderen van 6 tot en met 8 jaar na een (echt)scheiding van hun ouders, door:

1. Een ondersteunende groepsomgeving te bieden om spanningen als gevolg van (echt)scheiding van de ouders te verminderen;
2. Kinderen specifieke vaardigheden bij te brengen waarmee zij beter kunnen omgaan met gevoelens en problemen als gevolg van de (echt)scheiding.

Subdoelen

Er zijn vijf subdoelen:

1) Het kind heeft sociale steun ervaren doordat de groep een veilige en ondersteunende omgeving is;

Door contact te maken met leeftijdsgenoten die hetzelfde hebben meegemaakt, beseffen kinderen dat zij niet de enige zijn van wie de ouders gescheiden zijn en dat zij door deze gebeurtenis niet anders zijn dan andere kinderen. De deelnemende kinderen kunnen benoemen wat ze met de andere kinderen in de groep gemeen hebben (dat ze ouders hebben die uit elkaar gaan of zijn gegaan) en wat de overeenkomsten en verschillen zijn tussen de eigen situatie en die van de andere kinderen.

2) Het kind kan gevoelens over (echt)scheiding herkennen, onder woorden brengen, bespreken, begrijpen en verwerken;

Na deelname kennen kinderen woorden voor bepaalde gevoelens. Kinderen herkennen bovendien gevoelens bij zichzelf en anderen en kunnen deze benoemen. Daarnaast zijn ze in staat gevoelens in verband met de scheiding met elkaar te delen.

3) Het kind heeft (meer) begrip van wat een scheiding wel en niet behelst en heeft minder misvattingen en onrealistische gedachten over de (echt)scheiding;

De kinderen kunnen onderscheid maken tussen problemen die zij wel en niet kunnen oplossen. Ook hebben kinderen inzicht in het verschil tussen 'denken dat iets kan' en 'wensen dat iets kan'.

4) Het kind heeft betere probleemoplossende vaardigheden, zodat het (beter) om kan gaan met scheidingsgerelateerde gevoelens en sociale problemen;

Kinderen kennen de vier stappen van het stapsgewijs problemen oplossen (1. Wat is het probleem en wat voel ik daarbij? 2. Wat zou ik allemaal kunnen doen? 3. Wat zou er dan kunnen gebeuren? 4. Kies de oplossing die het beste lijkt en probeer die uit!) en kunnen deze toepassen (op problemen wel en niet gerelateerd aan de scheiding). Ze kunnen deze toepassen op problemen die geen betrekking hebben op scheiding en op scheidingsgerelateerde problemen. De kinderen zijn zich na deelname bewust dat er vaak meerdere oplossingen mogelijk zijn.

5) Het kind heeft een positievere perceptie van zichzelf en het gezin.

Kinderen zijn zich meer bewust van zichzelf als uniek persoon, met unieke vaardigheden. Kinderen zijn zich daarnaast bewust van het bestaan van vele samenlevingsvormen, waarin het kind op vele manieren leeft met volwassenen. Ze hebben inzicht in het gegeven dat elk gezin uniek en speciaal is en zijn zich daarbij bewust van positieve veranderingen in het gezin sinds de scheiding. Na deelname kunnen kinderen zodoende benoemen waar zij zelf goed in zijn en wat er nu beter is in hun gezin.

1.3 Aanpak

Opzet van de interventie

De interventie bestaat uit 12 wekelijkse groepsessies van 45 minuten (totaal 9 uur groepscontact) en is in te delen in vier delen:

- 1) Gevoelens, het gezin en veranderingen in het gezin (sessies 1-3);
- 2) Vaardigheden: goed leren omgaan met problemen en gevoelens (sessies 4-7);
- 3) Ouder-kindrelaties (sessies 8-9);
- 4) De wijze waarop het kind zichzelf en zijn gezin ervaart (sessies 10-12).

De trainer werkt met een gestructureerde programmahandleiding. Hierin staan achtereenvolgend de doelen, werkwijze, materialen en activiteiten per sessie beschreven. In de interventie wordt veel gewerkt met handpop Rex. Ook wordt gebruik gemaakt van een andere handpop en van houten gezinsfiguurtjes. Naast poppenspel worden veel creatieve materialen en spelvormen gebruikt zoals voorleesboeken, spelletjes, kaartjes en tekeningen. Aan het eind van iedere sessie krijgen kinderen een werkblad mee uit het 'Ik kan een heleboel-boekje'. De werkbladen zijn gekoppeld aan de inhoud van de sessies.

Inhoud van de interventie

Kinderen worden geworven via bestaande communicatie van aanbieders van Dappere Dino's (bv. schoolmaatschappelijk werk, jeugdgezondheidszorg, jeugdhulp professionals) en hun cliënten of partners in het veld (bv. via websites, social media, brochures, persoonlijk contact). Kinderen hebben geen verwijzing nodig voor de training. Beide (gezaghebbende) ouders dienen toestemming te geven voor deelname van hun kind aan Dappere Dino's.

De interventie bestaat uit vier delen:

Deel I: Gevoelens, het gezin en veranderingen in het gezin

In Sessie 1 wordt de groep neergezet als een veilige, ondersteunende plek. Ook wordt het doel uiteengezet: de kinderen worden geholpen scheiding beter te begrijpen en leren beter om te gaan met gevoelens en problemen die soms voorkomen bij (echt)scheiding. De samenhang van de groep wordt onder meer bevorderd door de groepsnaam (Dappere Dino's) en een 'groepsdino' (handpop) Rex te introduceren, wiens ouders eveneens gescheiden zijn. Ieder kind krijgt werkblad 1 van een egodocument (het 'Ik kan een heleboel-boekje') mee naar huis om in te vullen wat zijn of haar eigenschappen en voorkeuren zijn. Iedere sessie wordt dit verder aangevuld.

Sessie 2 is gericht op het herkennen van gevoelens, het ontwikkelen van een woordenschat met 'gevoelenswoorden' en het vertrouwd raken met het gegeven dat iedereen bepaalde gevoelens ervaart. Met behulp van plaatjes van (dino-stijl) gezichtsuitdrukkingen en een spelletje 'gevoelens grabbelen' wordt het inzicht in gevoelens bij de kinderen bevorderd.

Sessie 3 gaat over het gezin. Het idee dat er allerlei soorten gezinnen en families zijn, allen uniek en bijzonder, wordt onderstreept met behulp van een poster met samenlevingsvormen en een oefening waarbij de kinderen met gezinsfiguurtjes kunnen aangeven hoe de situatie in hun eigen gezin en familie is en daarover leren nadenken en

vertellen. Doel is de kinderen meer bewust te maken van gevoelens in verband met scheiding en te bevorderen dat ze aan die gevoelens uitdrukking geven en deze accepteren. Ook wordt aandacht besteed aan veelvoorkomende ideeën en misvattingen over scheiding.

Deel II: Vaardigheden: goed leren omgaan met problemen en gevoelens

In Sessie 4 worden de vier stappen (1. wat is het probleem? 2. oplossingen bedenken 3. gevolgen bedenken 4. oplossing kiezen) voor het oplossen van problemen geïntroduceerd, met de nadruk op het bedenken van alternatieve oplossingen. Kinderen bedenken oplossingen voor probleemsituaties die op kaartjes staan beschreven. Een punt dat deze sessie veel aandacht krijgt is dat er meestal meerdere oplossingen zijn voor een probleem.

Sessie 5 is gericht op het aandragen van alternatieve oplossingen, het voorzien van de gevolgen van een oplossing en het evalueren van de oplossing. Om de beste oplossing te kunnen kiezen moet je eerst de mogelijke gevolgen van elke oplossing voorzien en die beoordelen. Met een spelletje boter-kaas-en-eieren wordt het oplossen van sociale problemen geoefend (het bedenken van alternatieve oplossingen wordt gestimuleerd door kinderen bij elke oplossing een x of o te laten leggen op het speelveld, kwaliteit van de oplossing is hierbij niet van belang).

Sessie 6 leert de kinderen het onderscheid tussen problemen die zij wel en niet kunnen oplossen. Kinderen die begrijpen en accepteren dat zij sommige problemen rond scheiding niet kunnen beïnvloeden (bijv. dat één ouder verhuist), hebben minder last van zelfverwijt, frustratie en verwarring. De kinderen worden gestimuleerd om 'onoplosbare' problemen los te laten en bezigheden te zoeken die bij hun leeftijd passen. Met behulp van het stoplichtspel leren de kinderen onderscheiden welke problemen al dan niet oplosbaar zijn.

In Sessie 7 worden de kinderen aangemoedigd de probleemoplossende vaardigheden op eigen problemen toe te passen en dat te demonstreren in het spel 'Spelen en delen'. Ook wordt door middel van het bordspel 'De dappere dinosaurussen' bevorderd dat de probleemoplossende vaardigheden en begrippen die zij tot dusver hebben geleerd geoefend worden.

Deel III: Ouder-kindrelaties

In Sessie 8 worden de persoonlijke gevoelens van de kinderen over (echt)scheiding onderzocht door middel van een boek ('Julia heeft twee huizen') en een vraag-en-antwoord activiteit. De nadruk ligt op gevoelens ten opzichte van de ouders. De trainer vraagt bijvoorbeeld bij het lezen van het boek: 'Toen Julia kwaad werd omdat haar vader een afspraakje had met zijn nieuwe vriendin, hoe liet ze dat merken? Is het erg om kwaad te zijn op je vader?'

In Sessie 9 wordt het bordspel 'De dappere dinosaurussen' gebruikt om belangrijke begrippen uit het programma nog eens door te nemen en te verankeren en verdere reflectie op zaken die met ouders verband houden te stimuleren. Ook het beëindigen van de groep wordt hier reeds ter sprake gebracht. De kinderen krijgen in het begin wel te horen hoeveel sessies er zijn, maar het afsluiten van de groep wordt vanaf dit moment een belangrijk thema. Juist voor kinderen die (echt)scheiding hebben meegemaakt is het belangrijk om het afscheid moeten nemen van elkaar ruim aandacht te geven.

Deel IV: De wijze waarop het kind zichzelf en zijn gezin ervaart

In Sessie 10 wordt ernaar gestreefd het beeld dat de kinderen van zichzelf en anderen hebben te versterken. Ieder kind beschrijft in het 'Ik kan een heleboel-boekje' wat zijn/haar gevoelens en wensen zijn en wat zijn/haar plaats in de groep en in het gezin is. Door zinnestjes af te maken geven de kinderen aan hoe zij denken en zich voelen. Het beëindigen van de groep wordt besproken in relatie tot onderwerpen die met de groep te maken hebben (bijv. 'Wat ik het fijnste vind aan de groep is _____'). Positieve ervaringen na de (echt)scheiding worden besproken in relatie tot onderwerpen die met het gezin te maken hebben (bijv. 'Een (echt)scheiding kan heel vervelend zijn voor kinderen. Maar met een (echt)scheiding kan de situatie ook beter worden voor een kind en zijn gezin. Iets dat nu beter is bij mij thuis, is _____').

In Sessie 11 ligt de nadruk op sterke punten van de kinderen als lid van de groep (bijv. iemand zijn die goede oplossingen kan bedenken, of veel steun geeft). In het spel 'Jij kan een heleboel' gaan er blaadjes papier met de namen van alle kinderen rond en schrijven de groepsleden daarop sterke punten van dat kind. Ook worden de reacties van de kinderen en trainers op het beëindigen van de groep verkend. De kinderen worden betrokken bij het organiseren van een klein feestje voor de laatste sessie.

Sessie 12, de laatste sessie, gaat over de ervaringen en gevoelens van de kinderen betreffende de groep. De kinderen worden aangemoedigd om contact te houden met andere groepsleden en er wordt nagegaan op welke andere mensen (bijv. ouders, leerkrachten, familieleden, vrienden) zij een beroep kunnen doen voor hulp. De groep eindigt met een klein feestje en de kinderen krijgen een Dappere Dino's-diploma.

2. Uitvoering

Materialen

Trainers kunnen voor de opleiding een set materialen aanschaffen. Op de website www.dapperedino.nl is meer informatie te vinden over Dappere Dino's voor ouders, verwijzers en trainers.

Werving

- Factsheet Dappere Dino's (TNO, 2017);
- www.dapperedino.nl;
- Facebook-pagina Stoere Schildpadden en Dappere Dino's

Uitvoering

- Gedetailleerde handleiding voor trainers inclusief kopieerbladen;
- Handpoppen groepsdino Rex en Sam de schildpad;
- Werkbladen 'Ik kan een heleboel-boekje';
- Posters 'Gezichten met gevoelens';
- Kaartjes 'Gezichten met gevoelens';
- Poster 'Allerlei soorten gezinnen';
- Houten gezinsfiguurtjes;
- Voorleesboekje 'Julia heeft twee huizen' (Wisse Smit, 2008);
- Strip 'Problemen oplossen';
- Stappen-kaartjes van de Strip 'Problemen Oplossen';
- Boter-kaas-en-eieren-spel;
- Stoplicht-kaartjes;
- Het bordspel 'De dappere dinosaurussen';
- Week-e-mails voor ouders;
- Nieuwsbrieven voor ouders (bij aanvang, na sessie 5 en na afloop);
- Diploma.

Evaluatie

- Vragenlijsten (voor- en nameting, voor ouders, trainers, leerkrachten);
- Registratieboekje voor trainers (na afloop van elke sessie in te vullen);
- TNO-rapport en artikel over het pilotonderzoek (Klein Velderman & Pannebakker, 2014; Klein Velderman e.a., 2018);
- TNO-artikel over de quasi-experimentele effectstudie (Nationale Trial Register nr. 6788; Klein Velderman e.a., in prep.).

Locatie en type organisatie

Ouders blijken het prettig te vinden als de interventie op school (onder schooltijd) kan worden uitgevoerd. Belangrijk is dan om in dat geval te zorgen voor draagvlak bij het schoolbestuur en betrokken leerkrachten. Andere plekken waar de training wordt aangeboden zijn bijvoorbeeld op locatie van het Centrum voor Jeugd en Gezin of wijkteam, in een bibliotheek, een buurthuis, of op locatie van een zelfstandige zorgaanbieder.

Uitvoer kan plaatsvinden bij de volgende typen organisaties:

- School Maatschappelijk Werk
- Gemeentelijke Gezondheidsdienst (GGD)
- School (intern begeleiders)
- Centrum voor Jeugd en Gezin (CJG)

- Praktijken voor (kinder)psychologie, of van (ortho)pedagogen, preventiemedewerkers, SOVA-trainers, creatief therapeuten, etc.

Opleiding en competenties van de uitvoerders

Dappere Dino's wordt gegeven door een gecertificeerde trainer en een co-trainer.

Een Dappere Dino's-trainer;

- 1) heeft minimaal een Hbo-opleiding afgerond;
- 2) een achtergrond in de pedagogiek, psychologie, maatschappelijk werk of vergelijkbaar veld;
- 3) kennis van de ontwikkeling van kinderen;
- 4) aantoonbare ervaring met begeleiding van groepsinterventies voor kinderen.
- 5) beschikt over een breed scala aan trainersvaardigheden om een veilige groeps sfeer te creëren en kinderen op speelse wijze probleemoplossende vaardigheden aan te leren.
- 6) is in staat de geprotocolleerde methodiek uit te voeren en maatwerk te leveren.

Praktijkprofessionals met bovengenoemde opleiding en competenties, kunnen zich laten kwalificeren tot Dappere Dino's trainer. Om Dappere Dino's trainer te worden, volgen professionals een opleiding die bestaat uit:

- 1,5 dag training inclusief terugkomochtend;
- individuele telefonische coaching;
- beoordeling en intervisie op basis van beeldfragmenten van een Dappere Dino's bijeenkomst.

Dag 1 vormt de startkwalificering waarmee de trainer een startkwalificatie krijgt. Hiermee kan hij/zij een eerste groep beginnen. Tijdens de uitvoering daarvan kan trainer gebruikmaken van eenmalige telefonische intervisie (30-60 minuten) betreffende zijn/haar leertraject en leerdoelen. Waar loopt de trainer tegenaan, hoe gaat de trainer om met lastige situaties? Tijdens de terugkomochtend wordt van iedere deelnemer een korte eigen beeldopname besproken met de mede-cursisten, waarna een trainerslicentie verkregen kan worden.

Trainerscertificaten worden uitgereikt op basis van deelname aan de drie opleidingsdagdelen, het begeleiden van tenminste een Dappere Dino's- groep (inclusief intake, ouderavond en eindevaluatie) en van dit beeldfragment.

De training van nieuwe trainers wordt uitgevoerd door een pedagoog (academisch geschoold; onderwijservaring; betrokken bij onderzoek naar en ontwikkeling van Dappere Dino's) en een schoolmaatschappelijk werker (gespecialiseerd in rouwverwerking bij kinderen; betrokken bij de ontwikkeling en ervaren in de uitvoering van Dappere Dino's; coördinator regionaal kenniscentrum kind en scheiding).

Stichting Kwaliteitsregister Jeugd (SKJeugd.nl) heeft aan de Dappere Dino's kwalificering voor jeugdprofessionals 53,5 accreditatiepunten toegekend (SKJ203515:

<https://skjeugd.nl/scholing/opleidingen/kwalificering-stoere-schildpadden-en-dappere-dinos/>).

Kwaliteitsbewaking

Van trainers wordt verwacht dat ze jaarlijks een of meer Dappere Dino's trainingen geven. Om het certificaat te behouden en om hun kennis en ervaring op peil te houden, verlopen trainerscertificaten iedere twee jaar. De trainer kan het certificaat verlengen door weer een terugkomochtend bij te wonen. Tijdens de terugkomochtend dient opnieuw beeldmateriaal getoond te worden voor beoordeling en intervisie met collega-trainers. Bovendien wordt er tijdens deze bijeenkomst informatie verstrekt over nieuwe ontwikkelingen; wordt een inhoudelijke, verdiepende workshop geboden; en krijgen trainers gelegenheid tot het delen van ervaringen.

Randvoorwaarden

Randvoorwaarden voor uitvoering zijn:

- Aantal kinderen: tot 7 per groep.
- Trainer en co-trainer.
- Ruimte met stoelen en tafel.
- Bereikbaarheid locatie voor deelnemers.
- Laagdrempelig voor kinderen in de leeftijd van 6 t/m 8 jaar (bijvoorbeeld op school).
- De trainer is op basis van de training gecertificeerd.

Implementatie

De interventie-eigenaar heeft een lijst met gecertificeerde trainers. Hierover wordt informatie gegeven via www.dapperedino.nl/locatie. Beschikbare Dappere Dino's groepen worden via de trainers en hun organisaties zelf aangeboden en gecommuniceerd. Indien in de omgeving van een geïnteresseerde intermediaire gebruiker (verwijzer, zorgaanbieder, gemeente) geen gecertificeerde trainer(s) en/of groepen beschikbaar zijn, kan een organisatie zelf nieuwe trainer(s) op laten leiden. Informatie hierover wordt gecommuniceerd via www.dapperedino.nl; de webpagina van de interventie-eigenaar en social media (bv. Stoere Schildpadden en Dappere Dino's op Facebook). Zie verder onder Opleiding en competenties van de uitvoerders.

Trainers maken bij de implementatie gebruik van een gestructureerde programmahandleiding. Tijdens de trainersopleiding en in de handleiding ontvangen trainers informatie over het standaard te volgen stappenplan van intake, groepen inclusief informatieverstrekking aan ouders, en eindgesprek.

Kosten

De geschatte tijdsinvestering voor het geven van een Dappere Dino's training aan een groep kinderen is 42 uur (inclusief voorbereiding, maken van werkaantekeningen, oudersessie, intake en afsluiting, maar exclusief eventuele reistijd). De co-trainer is doorgaans alleen betrokken bij de sessies (en eventueel ouderavond), hetgeen neerkomt op zo'n 14 uur. Bij een uurtarief van 75€ (een voorbeeldtarief van een schoolmaatschappelijk werker anno 2018), zou dit neerkomen op 3.150 euro voor de trainer en 1.050 voor de co-trainer (totaal 4.200 €).

Opleiden van een trainer kost 13 uur (anderhalve opleidingsdag en telefonische supervisie). Kosten voor de opleiding [peildatum januari 2019] bedragen €698 (excl. btw) per persoon. De handleiding voor trainers kost eenmalig € 85,- (excl. btw) per stuk. De programmamaterialen waaronder twee handpoppen, een bordspel, een voorleesboek en houten gezinsfiguren kosten € 275 (excl. btw). De materialen set kan gedeeld worden door meerdere trainers van eenzelfde organisatie.

3. Onderbouwing

Probleem

Ruim één op de drie Nederlandse huwelijken eindigt in een echtscheiding. Dat zijn jaarlijks ongeveer 34 duizend echtscheidingen (CBS, 2017). Ieder jaar verbreken daarnaast nog eens ruim 60 duizend stellen hun samenwonenrelatie (Steenhof & Harmsen, 2002). Bij die scheidingen zijn jaarlijks ruim 70 duizend thuiswonende kinderen betrokken (Spruijt & Kormos, 2014). 26% van deze kinderen is ten tijde van de scheiding tussen vijf en negen jaar oud (CBS, 2008, genoemd in Spruijt & Kormos, 2014).

In onderzoek is scheiding een belangrijke risicofactor gebleken voor het ontstaan van gezondheidsklachten van alle betrokkenen. Gezondheid is volgens de definitie van Huber en collega's (2011) 'het vermogen om zich aan te passen en eigen regie te voeren, in het licht van fysieke, emotionele en sociale uitdagingen van het leven'. Scheiding is een ingrijpende levensgebeurtenis (Felitti e.a., 1998; Kuiper, Dusseldorp, & Vogels, 2010; Spurgeon, Jacson, & Beach, 2001; Vink e.a., 2019). Het gevolg is dat een beroep gedaan wordt op dit vermogen tot aanpassen en voeren van de eigen regie.

Onderzoek bevestigt de impact van scheiding bij betrokken kinderen (Amato & James, 2010; Den Hollander, 2017; Dissing, Dich, Nybo Andersen, Lund, & Rod, 2017; Klein Velderman, van Dommelen, & Pannebakker, 2018; Swartz-den Hollander e.a., in prep.). Zij willen niet dat hun ouders scheiden, ze hebben er geen controle over en vaak komt een scheiding voor kinderen onverwachts (bv. Birnbaum & Saini, 2012). Bovendien leidt een scheiding dikwijls tot minder contact van de kinderen en minder emotionele steun van een of beide ouders. In sommige gevallen moet een kind verhuizen of van school veranderen.

Onderzoek toonde aan dat kinderen van gescheiden ouders gemiddeld minder goed presteren op school, meer gedragsproblemen hebben, minder hoog scoren op psychologisch en emotioneel welbevinden, minder zelfvertrouwen hebben en dat zij meer problemen hebben met sociale relaties dan kinderen die opgroeien in intacte gezinnen (Amato & James, 2010; den Hollander, 2017).

Hoewel het met de meeste kinderen van gescheiden ouders op lange termijn redelijk goed gaat, kunnen de individuele en maatschappelijke kosten van een kleine groep met problemen hoog oplopen. Onderzoek toont aan dat een scheiding in de kindertijd ook op latere leeftijd nog gerelateerd wordt aan problemen in verschillende domeinen, zoals hogere afwezigheid van school, vroegtijdig schoolverlaten en ziekteverzuim; psychologische problemen, depressie, vaker roken en overmatig alcoholgebruik, jonger trouwen, ouderschap als tiener en buitenechtelijke kinderen; problematische relaties en (echt)scheiding in eigen relaties (bv. McLanahan & Bumpass, 1988; Van der Valk & Spruijt, 2004; Wauterickx e.a., 2006).

Oorzaken

	Beschermende factoren	Risicofactoren
Kind	<ul style="list-style-type: none">• 'Makkelijk temperament'• Bewustzijn van eigen emoties• Goede emotieregulatie• Empathie	<ul style="list-style-type: none">• 'Moeilijk' temperament• Problemen voor de scheiding• Verlatingsangst• Schuldgevoelens

	<ul style="list-style-type: none"> • Begrip over oplosbare en niet-oplosbare problemen • Begrip van de scheiding • Geen schuldgevoel • Effectieve probleemoplossende vaardigheden (coping) • Emotionele steun zoeken waar nodig • Zelfvertrouwen • Actief op school • Betrokkenheid in gezonde activiteiten • Hoop, positieve verwachtingen 	<ul style="list-style-type: none"> • Gebrekkige copingvaardigheden • Neiging problemen uit de weg te gaan • Partij kiezen voor één van beide ouders • Verstrikt raken in het conflict van de ouders
Gezin	<ul style="list-style-type: none"> • Beschermd worden tegen ouderlijk conflict • Psychisch welbevinden ouders • Humor van de ouders • Coöperatief ouderschap (zie onderstaand) • Positieve band met beide ouders • Veilige opvoedsituatie • Structuur en voorspelbaarheid in het huishouden • Ondersteunende relaties tussen broers en zussen • Financiële stabiliteit • Ondersteunende relaties met de verdere familie 	<ul style="list-style-type: none"> • Voortdurende conflicten tussen de ouders • Niet nakomen van afspraken tussen ouders • Negatief ouderschap • Weinig toezicht op gedrag en activiteiten van de kinderen in het gezin • Meerdere veranderingen in het gezin (scheiding, hertrouwen, opnieuw scheiding) • Psychische problemen van de ouders • Chaotisch, instabiel huishouden • Financiële achteruitgang
Buiten het gezin	<ul style="list-style-type: none"> • Ondersteunende relaties met positieve volwassen rolmodellen • Ondersteunend sociaal netwerk (familie, school, buurt, geloof) • Onderbouwde preventieve interventies voor kinderen en ouders (bv. Dappere Dino's, New Beginnings; zie Hoofdstuk 6) • Oplossingsgerichte juridische procedures • Ondersteunende scholen • Gezonde, positieve relaties met leeftijdsgenootjes 	<ul style="list-style-type: none"> • Juridische processen (strijd) en beleid die de conflicten aanwakkeren • Het ontbreken van volwassen rolmodellen • Verlies van positieve relaties met familie en vrienden • Gebrek aan een ondersteunend sociaal netwerk • Chaotische schoolomgeving • Onveilige school of woonomgeving • Afwezigheid van gezonde naschoolse activiteiten

	<ul style="list-style-type: none"> • Veilige woonomgeving • Betrokkenheid in gezonde activiteiten 	<ul style="list-style-type: none"> • Onbehandelde psychische problemen
--	---	---

Een aantal factoren bepalen of scheidingsgerelateerde problemen zich wel of niet, of in mindere mate voordoen (bv. Wolchik, Mahrer, Tein, & Sandler, 2015). In de tabel hierboven een overzicht van beschermende factoren en risicofactoren op het niveau van het kind, gezin en buiten het gezin (Ontleend aan: Klein Velderman & Pannebakker, 2017). Wetenschappers zijn het erover eens wat de meest invloedrijke factor is, te weten de mate van conflict tussen ouders. In het bijzonder zijn weinig conflicten tussen de ouders, een thuisouder (waar het kind het grootste deel van de tijd bij in huis woont) die goed functioneert, en een positieve relatie van het kind met beide ouders (inclusief positieve betrokkenheid van een uitwonende ouder) gunstig voor het welzijn en functioneren van betrokken kinderen na scheiding (Amato, 2001; Elam e.a., 2016; Furstenberg & Cherlin, 1991; Leon, 2003; Peer, 2007; Spruijt, 2007). Een hoog conflictniveau tussen de ouders in de opvoedingssituatie is juist ongunstig (Elam e.a., 2016; Krishnakumar & Buehler, 2000; Stallman & Ohan, 2016) en is een risicofactor voor meer problemen (Amato & Sobolewski, 2001; Sun, 2001).

Met betrekking tot de aan te pakken factoren in Dappere Dino's zijn ook andere risicofactoren en beschermende factoren relevant om te noemen. Zo betreft een andere risicofactor voor problemen bij kinderen een verslechterde financiële situatie, hetgeen vaak voorkomt als het kind in een 'moedergezin' komt te wonen (Spruijt, 2007). Een aantal risico- en beschermende factoren gaan over het kind zelf, zijn of haar zelfperceptie (bv. meer of minder zelfvertrouwen) en hoe het kind met de scheiding omgaat. Of kinderen problemen krijgen hangt bijvoorbeeld samen met de manier waarop de kinderen zelf conflicten oplossen (Boring, Sandler, Tein, Horan, & Vélez, 2015; Dadds, Atkinson, Turner, Blums, & Lendich, 1999). Een vermijdende stijl van probleemoplossen heeft verband met zowel externaliserende als internaliserende problemen (Sandler e.a., 1994). Bij een aanvallende oplossingsstijl ziet men meer externaliserend probleemgedrag, terwijl dit bij het oplossen van een conflict door te discussiëren vaker minder problemen betreft.

Kinderen hebben ook meer kans op problemen als zij zichzelf de schuld geven van de conflicten tussen hun ouders (Dadds e.a., 1999). Kinderen die de conflicten tussen hun ouders bedreigend vinden kunnen meer problemen hebben dan kinderen die de conflicten niet als bedreigend zien (McDonald & Grych, 2006). Ook het hebben van weinig probleemoplossende vaardigheden, weinig sociale steun (Stolberg & Garrison, 1985) en verlatingsangst (Wolchik, Tein, Sandler, & Doyle, 2002) zijn risicofactoren voor het krijgen van problemen na de scheiding. Effectieve probleemoplossende vaardigheden (Boring e.a., 2015; Sandler e.a., 1994; Sandler, Tein, Mehta, Wolchik, & Ayers, 2000), het hebben van positieve emoties en meer zelfregulatie (Lengua, Wolchik, Sandler, & West, 2000) zijn daarentegen beschermende factoren die bij kunnen dragen aan het voorkomen van problemen na de scheiding.

Aan te pakken factoren

Dappere Dino's richt zich op de volgende beïnvloedbare determinanten (risicofactoren en beschermende factoren) van scheidingsgerelateerde problemen bij kinderen op het psychosociale vlak:

<i>Aan te pakken factor in Dappere Dino's</i>	<i>Determinanten van scheidingsgerelateerde problemen (uit de tabel)</i>
Sociale steun	Emotionele steun zoeken waar nodig; ondersteunende relaties binnen en buiten gezin
Emoties ten aanzien van zichzelf en het gezin	Bewustzijn van eigen emoties; goede emotieregulatie
Schuldgevoelens	Schuldgevoelens; begrip van scheiding; hoop, positieve verwachtingen
Stijl van probleemoplossende vaardigheden	Begrip over oplosbare en niet-oplosbare problemen; effectieve probleemoplossende vaardigheden
Zelfperceptie	Zelfvertrouwen

Het betreft aan te pakken factoren op het niveau van het kind. Voor kinderen in de Dappere Dino's kan wel aandacht besteed worden aan risicofactoren op het niveau van de ouder of het gezin, bijvoorbeeld aan conflict tussen de ouders. Dan gaat het bijvoorbeeld om een specifiek probleem dat centraal staat bij het oefenen met probleemoplossende vaardigheden. Het doel is dan niet om deze risicofactor aan te pakken en bijvoorbeeld de conflicten op te lossen, maar om kinderen te leren omgaan met de situatie: wat voelt een kind daarbij en wat kan het doen om zich beter te voelen? Uitgangspunt binnen Dappere Dino's is dat ouders, indien nodig, ondersteuning het beste kunnen zoeken passend bij de fase van de scheiding en de mate van complexiteit. Het betreft dan ondersteuningsmogelijkheden buiten de Dappere Dino's.

De genoemde aan te pakken factoren - sociale steun, emoties ten aanzien van zichzelf en het gezin, schuldgevoelens, stijl van probleemoplossende vaardigheden, en zelfperceptie - zijn als volgt terug te zien in de subdoelen van de interventie welke de kernprincipes en werkzame factoren van de interventie vormen:

- Sociale steun – Subdoel 1: Het kind heeft sociale steun ervaren doordat de groep een veilige en ondersteunende omgeving is;
- Emoties ten aanzien van zichzelf en het gezin – Subdoel 2: Het kind kan gevoelens over (echt)scheiding herkennen, onder woorden brengen, bespreken, begrijpen en verwerken;
- Schuldgevoelens – Subdoel 3: Het kind heeft (meer) inzicht in (echt)scheidingsgerelateerde thema's en heeft minder misvattingen en onrealistische gedachten over de (echt)scheiding;
- Stijl van probleemoplossende vaardigheden – Subdoel 4: Het kind heeft betere probleemoplossende vaardigheden, zodat het (beter) om kan gaan met scheidingsgerelateerde gevoelens en sociale problemen; en
- Zelfperceptie – Subdoel 5: Het kind heeft een positievere perceptie van zichzelf en het gezin.

Verantwoording

CODIP is gebaseerd op een tweetal theorieën: de Ontwikkelingstheorie en het 'Balansdenken'.

CODIP en de Ontwikkelingstheorie

In de Ontwikkelingstheorie (Erikson, 1963) worden de reacties van het kind op een levensgebeurtenis geïnterpreteerd binnen de ontwikkelingstaken die het kind op grond van zijn leeftijd heeft. Zo is de mogelijke impact van (echt)scheiding verschillend per ontwikkelingsfase waarin het kind zich bevindt. Interventies die ontwikkeld zijn vanuit de ontwikkelingstheorie zijn afgestemd op de ontwikkelingsfase waarin het kind zich ten tijde van deelname aan de interventie bevindt.

Volgens Erikson (1963) doorloopt ieder kind acht hiërarchisch geordende, psychosociale ontwikkelingsfasen. Aanvullend op deze algemene ontwikkelingstaken formuleerden Wallerstein en collega's specifieke ontwikkelingsstaken voor kinderen in een (echt)scheidingssituatie (Wallerstein, 1983). Op de leeftijd van 2 tot 3 jaar is volgens Erikson de belangrijkste ontwikkelingstaak van het kind het verwerven van autonomie, hetgeen een gevoel van zelfcontrole geeft. Volgens Wallerstein e.a. kunnen scheidingsgerelateerde problemen in deze fase zijn: schaamte, twijfel en verlies van zelfvertrouwen. Op de leeftijd van 4 tot 5 jaar ontwikkelt het kind een besef van eigen verantwoordelijkheid, waardoor het nemen van initiatief aangewakkerd wordt. Scheidingsgerelateerde problemen in deze fase kunnen zijn: schuldgevoel, angst en gebrek aan initiatief. Op de leeftijd van 6 tot 12 jaar ontwikkelt het kind begrip en inzicht in hoe dingen werken en in elkaar zitten, waardoor het grip op de wereld krijgt en zich competent voelt. Scheidingsgerelateerde problemen in deze fase kunnen zijn: minderwaardigheidsgevoel en gevoel van incompetentie.

Wallerstein (1983) benoemde zes extra (echt)scheidingsgerelateerde taken (aanvullend op de algemene ontwikkelingstaken) voor kinderen met gescheiden ouders, te doorlopen in de periode tussen de actuele scheiding van de ouders en zijn of haar jongvolwassenheid. De taken zijn hiërarchisch geordend in fasen met een variërende tijdsspanne.

Taak 1: Erkennen dat de breuk tussen de ouders een realiteit is en er een realistisch begrip voor aan de dag leggen (in plaats van: ontkennen, vluchten, vermijden, fantaseren).

Taak 2: Loskomen van het conflict dat tussen de ouders speelt en 'kind kunnen zijn' (in plaats van thuis blijven, gaan zorgen, zich schuldig voelen).

Taak 3: Het oplossen en compenseren van het gemis dat de (echt)scheiding oplevert (in plaats van in het gevoel van verlatenheid, gekwetstheid en machteloosheid blijven hangen).

Taak 4: Gevoelens van woede en schuld erkennen en neutraliseren.

Taak 5: Accepteren dat de scheiding blijvend is (in plaats van fantaseren dat er op een dag toch weer een hereniging zal plaatsvinden en de scheiding ongedaan gemaakt zal worden).

Taak 6: Realistische hoop koesteren betreffende het aangaan van relaties in de toekomst (als een zogenaamde 'tweede kans').

CODIP en het Balans-denken

Centraal bij het 'Balans-denken' staat het evenwicht tussen risicofactoren en beschermende factoren in relatie tot het ontwikkelen van problematiek (Bakker, Bakker, Van Dijke, & Terpstra, 1997). Bakker e.a. (1997) stellen dat risicofactoren en

beschermende factoren zowel gelegen zijn in het individu (inclusief de 'biologische opmaak'), het gezin, de leeftijdsgenoten, het onderwijs, de woonomgeving en de media. Het Balans-denken biedt de mogelijkheid tijdig aandacht te schenken aan factoren die een rol spelen in het ontstaan van problemen bij kinderen in (echt)scheidingssituaties.

Dit Balans-denken is in Nederland uitgewerkt als 'het Competentiemodel' (Slot & Spanjaard, 1997). Dit model stelt dat kinderen competent zijn wanneer ze over voldoende vaardigheden beschikken om de (ontwikkelings-)taken waarmee zij in het dagelijks leven geconfronteerd worden op adequate wijze te kunnen vervullen. Competentie is dus een balans tussen taken en vaardigheden. Taken (ook de scheidingsspecifieke taken van Wallerstein e.a.) worden actueel in bepaalde situaties en vaardigheden zijn de handelingen die men in deze situaties kan inzetten.

Competentie - de balans tussen taken en vaardigheden - wordt beïnvloed door risicofactoren en beschermende factoren. Risicofactoren zijn van negatieve invloed op het evenwicht tussen ontwikkelingstaken en vaardigheden terwijl beschermende factoren het evenwicht in een positieve richting beïnvloeden (Slot & Spanjaard, 1997). Een afzonderlijke risicofactor hoeft niet te leiden tot psychosociale problemen van een kind. Vooral de opeenstapeling van risicofactoren (en onvoldoende tegenwicht van beschermende factoren) vergroot de kans op problemen bij het kind (Zeijl, Crone, Wiefferink, Keuzenkamp, & Reijneveld, 2005).

Dit laatste is overeenkomstig met het maatschappelijk perspectief op gezondheid (Huber e.a., 2011; ook genoemd in 3. Onderbouwing), waar gezondheid gedefinieerd wordt als 'Het vermogen om zich aan te passen en eigen regie te voeren, in het licht van fysieke, emotionele en sociale uitdagingen in het leven'. Deze definitie gaat niet uit van de absolute aan- of afwezigheid van ziekte, of een afzonderlijke risicofactor of ingrijpende gebeurtenis, maar van de balans/ disbalans tussen enerzijds weerbaarheid of eigen kracht waar men over beschikt en anderzijds bepaalde (opeenstapeling van) tegenslag, problematiek, of draaglast (bv. stress als gevolg van een scheiding).

Samengevat gaat dus het om de balans tussen enerzijds taken en anderzijds vaardigheden; tussen enerzijds draaglast en anderzijds draagkracht. De risicofactoren en beschermende factoren die van invloed zijn op deze balans, zijn in Dappere Dino's het uitgangspunt voor preventieve ondersteuning en begeleiding van jonge kinderen.

Dat wil zeggen dat Dappere Dino's erop gericht is de balans tussen taken en vaardigheden van de kinderen te bevorderen. Dit gebeurt door risicofactoren te beperken en beschermende factoren te versterken. Centraal staan de genoemde aan te pakken factoren sociale steun, schuldgevoelens, emoties ten aanzien van zichzelf en het gezin, stijl van probleemoplossende vaardigheden, en zelfperceptie. Hieronder lichten we toe hoe aan deze factoren gewerkt wordt in de interventie.

1. Sociale steun

Uit onderzoek blijkt dat het vergroten van de sociale steun kan leiden tot minder problemen na de scheiding (Dubow & Tisak, 1989; Stolberg e.a., 1985). De interventie wordt uitgevoerd in een vertrouwde omgeving voor het kind. De trainers creëren voor de groep een veilige, ondersteunende en consistente omgeving waarin de kinderen contact hebben met anderen die hetzelfde hebben meegemaakt, maar zich soms in verschillende fasen na de scheiding bevinden. De trainer past hiervoor technieken toe die ondersteunend en empathisch zijn. Hij of zij gaat in op non-verbale reacties en impliciete boodschappen, vraagt zaken concreet en specifiek te maken en blijft bij het onderwerp.

De trainer doseert daarnaast de balans van emotiegeladen en neutrale momenten. De trainer geeft zodanig leiding aan de groepsdynamische processen dat er een 'veilige groep' ontstaat waarin alle gevoelens worden geaccepteerd (Pedro-Carroll & Klein Velderman, 2015; Pedro-Carroll, 2017; Klein Velderman e.a., 2018). Groepsinterventies zijn het meest effectief voor kinderen die te maken krijgen met scheiding (Guldner & O'Connor, 1991; Hoag & Burlingame, 1998; Kalter & Schreier, 1993; Pedro-Carroll, 2005). Contact met leeftijdsgenoten die ongeveer hetzelfde hebben meegemaakt helpt de deelnemers om het gevoel van isolatie en eenzaamheid te verminderen en een gevoel van kameraadschap en vertrouwen te bevorderen (Ad Taak 3 van Wallerstein, 1983; Pedro-Carroll & Alpert-Gilles, 1997). Om de veilige omgeving verder te bewerkstelligen vinden bijeenkomsten altijd in ruimtes met voldoende privacy plaats. Uit het haalbaarheidsonderzoek van Klein Velderman e.a. (2011) naar Dappere Dino's bleek dat 70% van de kinderen zich na de interventie minder eenzaam voelde en 80% van de kinderen gaf aan nieuwe vriendjes te hebben gemaakt.

2 en 3. Emoties en schuldgevoelens

Misconcepties over de scheiding komen bij kinderen veel voor (bv. Cohen & the Committee on Psychosocial Aspects of Child and Family Health, 2002; Pruett & Pruett, 1999). Het bespreekbaar maken van deze gevoelens en het verminderen van misvattingen en onrealistische gedachten is dan ook een belangrijke doelstelling van Dappere Dino's (zie Taak 1 en 5 van Wallerstein, 1983). Hier wordt aan gewerkt met technieken die overeenkomstig zijn met psycho-educatie en cognitieve herstructurering uit de cognitieve gedragstherapie, bijvoorbeeld door het bespreken van gezichten met verschillende emoties (Foolen & Elling, 2010). In neurowetenschappelijk onderzoek (Lieberman e.a., 2007) is gebleken dat er een verband is tussen het kunnen benoemen van gevoelens en kalmere reactie van amygdala enerzijds, en meer activiteit in de prefrontale cortex anderzijds. Zo kan labelen van emoties helpen om neurale paden tot stand te brengen die bijdragen aan het omgaan met heftige emoties, rationeel denken en probleemoplossen.

Uit onderzoek blijkt dat een interventie waarin ook gewerkt wordt aan het herkennen en verwerken van gevoelens (Zie Taak 4 van Wallerstein, 1983) en het creëren van inzicht in de scheiding effectief is in het voorkomen van problemen na de scheiding (Wolchik e.a., 2000). Uit het haalbaarheidsonderzoek van Klein Velderman e.a. (2011) naar Dappere Dino's bleek dat driekwart van de kinderen vond dat ze door de groep hun gevoelens beter begrepen en 7 op de 10 kinderen vond dat hun gevoelens belangrijk werden gevonden.

4. Probleemoplossende vaardigheden

Werken aan betere probleemoplossende vaardigheden wordt in meerdere interventies gebruikt om problemen na scheiding te voorkomen en bleek daartoe effectief (Sandler e.a., 1994; Sandler e.a., 2000; Wolchik e.a., 2000; zie ook De Mooij e.a. in prep; Malouff, Thorsteinsson, & Schutte, 2007). In plaats van de kinderen voor te kauwen wát zij moeten denken, leren zij bij Dappere Dino's hóe ze kunnen denken wanneer ze een probleem ervaren. Naarmate kinderen leren denken in termen van alternatieve oplossingen en de gevolgen van hun gedrag leren voorzien, zijn zij beter in staat dagelijkse problemen het hoofd te bieden. In Dappere Dino's wordt hier bijvoorbeeld aan gewerkt door te oefenen met de verschillende stappen van probleemoplossen met behulp van de strip 'Problemen oplossen' die in een aantal sessies terugkomt. Het stapsgewijs oplossen van problemen wordt eerst geoefend op problemen die geen verband houden met de scheiding. (bv. Peter mocht met Tims vliegtuigje spelen en heeft het per ongeluk stukgemaakt. Of: Rachida is vergeten om haar brood mee naar school te nemen.) Verderop in de training worden ze toegepast op problemen bij scheiding (bv. Een kind

mist papa als hij bij mama is en andersom). Deze technieken komen in grote mate overeen met basisoefeningen uit de cognitieve gedragstherapie zoals probleemoplossend denken, zelfinstructietrainingen en de hardop nadenken methode zoals beschreven in Foolen & Elling (2010). Met behulp van het trainen van de probleemoplossende vaardigheden wordt getracht het gebruik van een vermijdende of aanvallende stijl van probleemoplossen te verminderen. 8 op de 10 kinderen gaven in het haalbaarheidsonderzoek naar Dappere Dino's (Klein Velderman e.a., 2011) aan dat ze nieuwe manieren hadden geleerd om problemen op te lossen.

5. Zelfperceptie

Een positieve perceptie van het kind zelf en het gezin bevorderen, wordt in meerdere interventies gebruikt om problemen te voorkomen. Zelfperceptie van kinderen hangt samen met onder meer functioneren van kinderen op school, sociaal-emotioneel functioneren, welbevinden en coping (O'Mara, Marsh, Craven, & Debus, 2006). Deelnemende kinderen Dappere Dino's gaan bijvoorbeeld aan de slag met het 'Ik kan een heleboel- boekje' (een soort egodocument dat bestaat uit losse werkbladen). Het boekje helpt kinderen hun positieve eigenschappen te benoemen. Ook krijgen ze binnen Dappere Dino's van elkaar sterke punten benoemd, wat leidt tot een positievere zelfperceptie bij het kind. Door samen verschillende spelletjes te doen en daarin gesteund te worden, uiten de kinderen hun gevoelens makkelijker en kan hier ook makkelijker door de trainer op ingespeeld worden en kunnen misverstanden bespreekbaar worden. Spel wordt hier gezien als een belangrijk communicatiemiddel omdat in een spel een kind kan ontladen en zijn/haar gevoelens kan uiten over belangrijke gebeurtenissen (bv. Pedro-Carroll & Klein Velderman, 2015).

Tot slot bleken, in meta-analytisch onderzoek naar trainingen gericht op het versterken van sociale vaardigheden (De Mooij e.a., in prep.), met name trainingen van 12 tot 16 weken effectief. Dappere Dino's is een training van totaal 12 weken.

4. Onderzoek

4.1 Onderzoek naar de uitvoering

Studie 1:

- a) Klein Velderman, M., Pannebakker, F. D., de Wolff, M. S., Pedro-Carroll, J. A., Kuiper, R. M., Vlasblom, E., & Reijneveld, S. A. (2011). *Child adjustment in divorced families: Can we successfully intervene with Dutch 6- to 8-year-olds? Feasibility study Children of Divorce Intervention Program (CODIP) in the Netherlands*. Leiden: TNO.

Pedro-Carroll, J., & Klein Velderman, M. (2015). Extending the global reach of a play-based intervention for children dealing with separation and divorce. In L. A. Reddy, T. M. Files-Hall, & C. Schaefer (Eds.), *Empirically-based play interventions for children* (2nd ed.) (pp. 35-53). Washington, D.C.: American Psychological Association. doi: <http://dx.doi.org/10.1037/14730-003>

Klein Velderman, M., Pannebakker, F., Van Vliet, W., & Reijneveld, S. (2018). Prevention of divorce-related problems in Dutch 4- tot 8-year-olds: Cultural adaptation and pilot study of the Children of Divorce Intervention Program. *Research on Social Work Practice*, 26. doi: 10.1177/1049731516644504

b) Onderzoeksdesign

Het betrof een haalbaarheidsstudie (2009-2011) met procesevaluatie. Doel was het beoordelen van de haalbaarheid van het gebruik van de CODIP-module voor kinderen van 6-8 jaar in Nederland.

Methodie

Bij ouders, kinderen en trainers zijn vragenlijsten afgenomen. Tevens hebben de trainers een logboekje bijgehouden met betrekking tot de implementatie van de interventie (op onderdeelniveau) tijdens de groepsinterventie. Behandelintegriteit van trainers is verder bekeken aan de hand van een video-opname van één sessie van Dappere Dino's. Na afloop van de 4 Dappere Dino-groepen is een focusgroepinterview gehouden met de trainers.

Steekproef

23 kinderen, 33 ouders (13 vaders en 20 moeders) en 5 trainers

c) Relevante uitkomsten

Evaluatie door kinderen

Kinderen waren overwegend positief over Dappere Dino's. De meeste kinderen vonden de sfeer in de groep prettig: 91% van de kinderen vond Dappere Dino's leuk en 87% vond de groep een veilige plaats om over gevoelens te praten. 70% van de kinderen is ervan overtuigd dat de andere kinderen in de groep hun gevoelens belangrijk vinden. De kinderen noemden verschillende redenen waarom zij profijt hebben gehad van Dappere Dino's: zij begrijpen nu hun gevoelens beter (78%) en zij voelen zich minder eenzaam (70%). 83% van de kinderen zegt nieuwe vrienden in de groep gemaakt te hebben en nieuwe manieren te hebben gevonden om problemen op te lossen.

Iets meer dan de helft van de kinderen (52%) vond het aantal sessies goed, 30% had liever meer sessies gehad en 17% had liever minder sessies gehad. Over de lengte van

de sessies (45 minuten) waren de meningen verdeeld; 39% van de kinderen vond dit goed, 35% vond de sessies te kort en 25% vond de sessies te lang.

De kinderen vonden de spelletjes en materialen leuk. Alle kinderen vonden het bordspel dat bij twee sessies gespeeld is leuk. 70% van de kinderen was enthousiast over de voorgelezen boekjes en 83% over het poppenspel.

Evaluatie door ouders

Ook de ouders waren gemiddeld genomen enthousiast over Dappere Dino's. 82% van de ouders vond dat hun kind positief reageerde op deelname aan het programma. 71% van de ouders heeft één of meerdere manieren genoemd waarop hun kind veranderd was sinds de start van Dappere Dino's. Het kind:

- praatte meer over zijn of haar gevoelens (54%);
- praatte meer over veranderingen in het gezin (38%);
- kon makkelijker omgaan met de scheiding (35%);
- vroeg vaker hulp (27%);
- kon beter omgaan met probleemsituaties (24%).

De meeste ouders waren tevreden over het aantal sessies (72%; 14% te veel sessies en 14% te weinig sessies) en de duur van de sessies (89%; 9% te lang en 3% te kort).

Ouders ontvingen drie nieuwsbrieven over Dappere Dino's; één voor de start van de interventie, één na de vijfde sessie en één na afloop van de sessies. 83% van de ouders heeft de nieuwsbrieven gelezen, en 93% daarvan vond de nieuwsbrieven nuttig. 56% van de ouders had graag een oudersessie gehad, 44% vond dit niet nodig.

Evaluatie door trainers

De trainers vonden dat ze genoeg opleiding hebben gehad. Binnen deze opleiding waardeerden zij het oefenen met rollenspellen het meest. Het aantal momenten van supervisie was ook voldoende. De supervisie werd gezien als een mooi platform om ervaringen te delen met andere trainers. De trainers waren positief over de programmamaterialen; het zag er aantrekkelijk uit en was praktisch in gebruik.

Twee trainers vonden het aantal sessies goed, twee andere trainers hadden liever minder sessies (15 tijdens de pilot). De trainers vonden het werken met de groep prettig. Zij gaven ook aan dat de groepen beïnvloedbaar waren. Sommige trainers vonden de lengte van de sessies te kort, in andere groepen was er echter een "inloopkwartiertje", waardoor er meer ruimte was om het programma rustig te beginnen (betere overgang) en op tijd af te krijgen.

Aanpassingen aan Dappere Dino's

Op basis van bovenstaande resultaten zijn er aanpassingen gemaakt aan de handleiding, en aan de training en supervisie. Hierbij zijn de kernelementen die basis vormen voor de effectiviteit van CODIP zoals eerder aangetoond (zie werkzame elementen p. 34) steeds behouden. Het grootste verschil van Dappere Dino's met de originele versie (CODIP 2nd-3rd grade) betreft het aantal bijeenkomsten (12 i.p.v. 15). Op basis van ervaringen van pilottrainers (in logboekjes en focusgroep) en in overleg met de ontwikkelaar is dit teruggebracht. De thema's en activiteiten die binnen de 12 uiteindelijke sessies aan bod kwamen, bleven gelijk aan de versie met 15 sessies. Er was in de eerste praktijkversie echter minder sprake van herhaling.

Studie 2:

- a) Klein Velderman, M., & Pannebakker, F. D. (2014). *Dappere Dino's: Interventieprogramma voor kinderen van 6-8 jaar van gescheiden ouders.*

Klein Velderman, M., Pannebakker, F., Reijneveld, S.A. (2015). Preventieve steun aan 6-8 jarige kinderen van gescheiden ouders: hoe succesvol is het groepsprogramma Dappere Dino's? *Tijdschrift voor Jeugdgezondheidszorg*, 47, 42-46.

Klein Velderman, M., Pannebakker, F., Van Vliet, W., & Reijneveld, S. (2018). Prevention of divorce-related problems in Dutch 4- tot 8-year-olds: Cultural adaptation and pilot study of the Children of Divorce Intervention Program. *Research on Social Work Practice*, 26. doi: 10.1177/1049731516644504

b) Onderzoekdesign

Het betrof een pilotstudie met procesevaluatie.

Periode van onderzoek

2013-2014

Methode

De procesevaluatie omvatte het oordeel van kinderen, ouders en trainers, en de mate waarin het interventieprotocol gevolgd kan worden. Ook werd hierbij nagegaan of de geadresseerde 'punten voor verbetering' uit de eerste versie van het programma met de aangebrachte aanpassingen opgelost zijn. Het gaat daarbij met name om de volgende veranderingen:

- 12 sessies

Vermindering van het aantal bijeenkomsten van 15 naar 12 in verband met de afstemming op de beschikbaarheid van hulpverleners in de praktijk en ten behoeve van vermindering van herhaling op sommige punten;

- Basisgevoelens en aanvullende gevoelens

Het aantal emoties dat besproken wordt tijdens de bijeenkomsten is verminderd en ondergebracht in de 'basisgevoelens' (bang, bedroefd, blij en boos) en 'aanvullende gevoelens' (zoals schuldig en schaamte). Sommige emoties bleken namelijk te gecompliceerd voor deze leeftijdsgroep om in oefeningen mee te nemen. Bespreking van de emoties vindt nu plaats op basis van deze voorselectie (basis- vs. aanvullende gevoelens), afhankelijk van het niveau van de groep;

- Duidelijke instructie en afbakening

Duidelijker instructie en afbakening van spelvormen om de aandacht van de kinderen in de sessie te behouden;

- Aangepaste opleiding en supervisiestructuur

- Trainer en co-trainer

Duidelijke taakverdeling tussen een geschoolde trainer die de leiding neemt in de sessies en een co-trainer die ondersteunt en het groepsproces bewaakt (deze rolverdeling is in de handleiding expliciet uitgeschreven en ook in de opleiding verwerkt).

Het interventieproces werd geëvalueerd middels een logboekje dat trainers na iedere sessie invulden en evaluatievragen in de vragenlijst van de trainers op de nameting. Verder beantwoordden ook ouders evaluatieve vragen over de interventie op de

nameting, en vond na deelname aan Dappere Dino's een evaluatiegesprek plaats met de kinderen.

Steekproef

6 pilotgroepen met 26 kinderen, waarvan 33 ouders (13 vaders en 20 moeders) en 3 trainers

c) Relevante uitkomsten

De kinderen die deelnamen aan Dappere Dino's vonden het programma leuk en vonden het fijn om in de groep over hun gevoelens te praten. Ze gaven aan nieuwe vrienden gemaakt te hebben. Gevraagd naar wat ze geleerd hadden, werden problemen oplossen en praten over gevoelens genoemd.

Uit door de trainers ingevulde logboekjes bleek dat trainers de meeste doelen voor iedere sessie wisten te bereiken. Ook gaven trainers aan de materialen te gebruiken en waarderen en bijna zonder uitzondering alle activiteiten uit te voeren. De trainers werkten graag met de interventie: ze waren positief over het algemene verloop van de sessies en vonden de afwisseling van de verschillende werkvormen binnen de sessies erg prettig. Het aantal sessies en de duur ervan werden positief geëvalueerd.

Tachtig procent van de moeders zag een positieve verandering in gevoelens en/of gedrag van hun kind gezien sinds het begin van Dappere Dino's: Dappere Dino's had verheldering gegeven, kinderen waren meer open geworden (meer praten/ gevoelens uiten) of waren rustiger na deelname aan de interventie. De meerderheid van de moeders (17 van de 20) benoemde bovendien positieve reacties van de kinderen op het bijwonen van de bijeenkomsten. De begeleiding door de trainers en de inhoud van het programma werden door de moeders het meest gewaardeerd. Moeders die bij de ouderavond waren, vonden deze nuttig. Ook de nieuwsbrieven werden positief geëvalueerd. Twee moeders hadden nog wel meer informatie over hun kind willen ontvangen. De ervaringen van vaders waren grotendeels gelijk aan die van moeders.

Studie 3:

Auteurs

- a) Klein Velderman, M., Pannebakker, F.D. e.a. (2017). *Preventie van psychosociale problematiek als gevolg van (echt)scheiding: Onderzoek naar de effectiviteit van preventieve groepsinterventie Dappere Dino's voor kinderen van 6-8 jaar*. ZonMw Eindverslag dossier 531005009.

b) Onderzoeksdesign

Quasi-experimenteel onderzoek met procesevaluatie.

Periode van onderzoek

2016-2018

Methode

Dit project betrof toegepast onderzoek naar de effecten van Dappere Dino's in het kader van het Nationaal Preventieprogramma. Doel van het onderzoek was om in een quasi-experimentele onderzoekopzet Dappere Dino's te evalueren. Waar het in eerdere pilotstudies nog aan ontbrak waren meer power in de analyses (een grotere n) en een passende Nederlandse controlegroep waarmee vergeleken kon worden. In dit project was

wel sprake van meer deelnemers, was er wel een passende Nederlandse controlegroep, en is gebruik gemaakt van uitgebreide vragenlijsten bij meerdere informanten.

Naast de effectevaluatie vond een procesevaluatie plaats via vragenlijsten bij de ouders van de deelnemende kinderen en de Dappere Dino's trainers die de interventie uitvoerden. Daarbij is stilgestaan bij randvoorwaarden voor toekomstige implementatie.

Steekproef

Er werden 103 kinderen begeleid in de Dappere Dino's groepen.

c) Relevante uitkomsten

Ouders kregen de vraag: 'Wat heeft u het meest gewaardeerd van de bijeenkomsten van de Dappere Dino's?'. Wat het meest benoemd werd was het contact met lotgenoten; andere kinderen die hetzelfde hadden meegemaakt. En de veilige omgeving en vertrouwelijkheid werden ook veel genoemd als meest gewaardeerd. Bijvoorbeeld: "Dat hij een plek had waar hij alles mocht zeggen en vrijuit kon praten over de thuissituatie en zich realiseerde dat hij niet alleen was in zijn gevoel en in het meemaken van een scheiding." Of: "Dat mijn dochter het besef heeft gekregen dat er meer kinderen in soortgelijke situaties zitten en dat het niet door haar komt." Ouders beschreven ook het positieve contact en de betrokkenheid van de trainers; zowel naar hen als ouders als naar hun kinderen. Ze vonden het fijn dat hun kind leerde over probleemoplossende vaardigheden, over problemen die ze wel en niet op kunnen lossen en begrip van de scheiding. Dit alles op een niet te zware, speelse manier, waarbij aandacht was voor de gevoelens van de kinderen. Een ouder schreef: "Dat de Dappere Dino's mijns inziens goed was toegespitst op de leeftijd van de kinderen. Dat het niet 'zwaar' was en dat de kinderen op een speelse manier de 'lesstof' kregen aangeboden." Verschillende ouders beschreven in eigen bewoordingen de persoonlijke groei die ze zagen bij hun kind dat deelnam aan de interventie.

We wilden ook graag van ouders zelf horen wat Dappere Dino's nog zou kunnen verbeteren. Daarom vroegen we 'Wat heeft u het meest gemist bij de bijeenkomsten van Dappere Dino's?' Veel ouders antwoordden met 'helemaal niks', 'niets', of 'geen idee'. Maar andere ouders hadden ook concrete suggesties: sommige ouders zouden bijvoorbeeld meer specifieke informatie willen horen over wat er in de bijeenkomsten gebeurt en gezegd wordt; bij voorkeur specifiek ook over het eigen kind. De vertrouwelijkheid in de groep is echter één van de groepsregels ten behoeve van de veilige sfeer voor de kinderen. In de weekmails die ouders ontvangen horen zij alleen over hoofdlijnen van de bijeenkomsten. Een aantal ouders zou dat graag anders zien. Drie moeders vroegen nadrukkelijk om meer ondersteuning van de ouders; tijdens het wachten, los van de cursus, of in de vorm van tools.

Vorm en inhoud van de interventie werden door ouders overwegend positief beoordeeld. Ook trainers waren positief over Dappere Dino's. Ze werkten graag met de groepen en vonden frequentie en de duur van de sessies overwegend ongeveer goed. In aanvulling op de opleiding zouden sommige trainers graag nog wat meer horen over het omgaan met ouders. Er was geen twijfel onder de trainers over de vraag of zij Dappere Dino's zouden aanraden aan collega's: "Ja", "Ja zeker", "Ja, inmiddels al gedaan", "Ja, mooie training om met kinderen te praten en spelenderwijs met het thema scheiding bezig te zijn.", "Jazeker, het is een mooi programma dat goed wordt opgebouwd en verschillende thema's rondom echtscheiding bevat.", "Natuurlijk!" en bijvoorbeeld "Zeker! Het is aan

de kinderen goed te zien dat ze groeien tijdens deze training. Ze hebben er zeker wat aan, dat is ook wat kinderen en hun ouders zelf ook aangeven.”

Uitkomsten van deze procesevaluatie hebben niet zozeer geleid tot verdere wijzigingen in Dappere Dino's, maar waren wel aanleiding om de preventieve training ScheidingsATLAS voor ouders te ontwikkelen (over ouderschap na scheiding) en om in de terugkombijeenkomsten voor trainers workshops aan te bieden over communicatie met ouders.

4.2 Onderzoek naar de behaalde effecten

Effectonderzoek in Nederland

Onderzoek 1

- Algemene informatie

- Het onderzoek is in Nederland uitgevoerd. ja
- Het onderzoek betreft de hier beschreven, Nederlandse interventie (en niet een andere, soortgelijke interventie of een buitenlandse versie of variant). ja
- Het onderzoek is uitgevoerd in de praktijk. ja
- Er is een voormeting. ja
- Er is een nameting. ja
- Er is een follow-up meting van minimaal 6 maanden na het einde van de interventie. nee

- Publicaties

- a) Klein Velderman, M., Pannebakker, F.D., de Wolff, M.S., Pedro-Carroll, J.A., Kuiper, R.M., Vlasblom, E., & Reijneveld, S.A. (2011). *Child adjustment in divorced families: Can we successfully intervene with Dutch 6- to 8-year-olds? Feasibility study Children of Divorce Intervention Program (CODIP) in the Netherlands*. Leiden: TNO.

b) Onderzoeksdesign

Veranderingsonderzoek, replicatieonderzoek.

Nederlandse kinderen werden vergeleken met drie groepen deelnemers aan Amerikaans onderzoek naar de effectiviteit van CODIP bij dezelfde leeftijdsgroep:

- kinderen uit intacte gezinnen;
- kinderen van gescheiden ouders die deelnamen aan CODIP;
- kinderen van gescheiden ouders die niet deelnamen aan CODIP.

Doelen

1. De haalbaarheid testen van de CODIP-module voor kinderen van 6-8 jaar in de Nederlandse context en bij de eindgebruikers.
2. Bepalen van de haalbaarheid van het repliceren van de positieve en gewenste effecten van CODIP zoals bewezen in de Verenigde Staten.

Onderzoeksgroep

In totaal hebben 11 jongens en 12 meisjes meegedaan aan deze studie. De kinderen waren tussen de 5 en 9 jaar oud (gemiddelde leeftijd 7 jaar; $SD=1$). Trainers rapporteerden over alle 23 kinderen (SDQ compleet over voor- en nameting bij 22 kinderen). Complete data (voor- en nameting) via moederrapportage was beschikbaar over 20 kinderen en via vadersrapportage over 13 kinderen. Op de voormeting bleek een groot gedeelte van de ouders depressieve symptomen te hebben. Voor de start van Dappere Dino's scoorden in totaal 18 moeders en 6 vaders boven het CES-D afkappunt van 16. Er was grote verscheidenheid in de periode dat ouders uit elkaar waren; dit varieerde van 4 maanden tot meer dan 6 jaar. Eén ouderpaar woonde ten tijde van het onderzoek nog samen in één huis, zij het niet als partners. Bij sommige ouderparen was het partnerschap nog niet officieel ontbonden, zij waren nog in een juridische procesgang verwickeld.

c) Resultaten

Volgens moeders van deelnemende kinderen leek hun probleemgedrag minder te worden tussen de voor- en nameting ($M = -2.25$, $SD = 4.94$, $p = .06$; $d = 0.33$). Ook was er een positieve trend zichtbaar in de rapportage door moeders over het positief functioneren van de kinderen tussen de voor- en nameting. Het functioneren van hun kinderen leek vooruit te zijn gegaan ($d=0.39$); deze verbetering was kleiner dan de verbetering die de moeders van CODIP-kinderen uit de VS rapporteerden, maar groter dan bij kinderen met gescheiden ouders uit de VS die niet aan CODIP meededen of kinderen uit intacte gezinnen.

De deelnemende kinderen vonden bij aanvang van Dappere Dino's dat ze goed aangepast waren (hoge score op de Child Family Adjustment Scale, C-FAS, een schaal waarmee probleemoplossende vaardigheden en gevoelens over het gezin en ouders worden gemeten); na het volgen van Dappere Dino's bleven de kinderen datzelfde gevoel houden. Nederlandse kinderen scoorden daarmee hoger op de voormeting dan kinderen uit de Verenigde Staten (vergeleken met zowel kinderen met als zonder gescheiden ouders). Op de nameting scoorden ze nog steeds hoger dan de Amerikaanse kinderen die CODIP niet gevolgd hadden, ongeacht of ze een scheiding meegemaakt hebben. Nederlandse kinderen vertoonden dus geen verbetering op de C-FAS-score, maar scoorden ten opzichte van Amerikaanse kinderen hoog. De Nederlandse kinderen gaven in de open vragen aan de groep een veilige plek te vinden om over gevoelens te praten. Ze gaven daarnaast aan dat ze nieuwe vriendjes hadden gemaakt en/of nieuwe manieren hadden geleerd om problemen op te lossen.

Volgens rapportage door de trainers verbeterde het positief functioneren ($d = 1.03$) en verminderde de totale gedragsproblemen ($M = -4.00$, $SD = 7.41$, $p = .02$) van de kinderen in Dappere Dino's aanzienlijk. 61% van de kinderen liet een duidelijke verbetering zien in algeheel functioneren ($RCI > 1.96$).

Onderzoek 2

- Algemene informatie

- Het onderzoek is in Nederland uitgevoerd. [ja](#)
- Het onderzoek betreft de hier beschreven, Nederlandse interventie (en niet een andere, soortgelijke interventie of een buitenlandse versie of variant). [ja](#)
- Het onderzoek is uitgevoerd in de praktijk. [ja](#)
- Er is een voormeting. [ja](#)

- Er is een nameting. ja
- Er is een follow-up meting van minimaal 6 maanden na het einde van de interventie. nee

- Publicaties

- a) Klein Velderman, M., Pannebakker, F.D. (2014). *Dappere Dino's: interventieprogramma voor kinderen van 6-8 jaar van gescheiden ouders. Eindrapportage Dappere Dino's versie 2.0*. Leiden: TNO.

Klein Velderman, M., Pannebakker, F., Van Vliet, W., & Reijneveld, S. (2018). Prevention of divorce-related problems in Dutch 4- to 8-year-olds: Cultural adaptation and pilot study of the Children of Divorce Intervention Program. *Research on Social Work Practice*, 26. doi: 10.1177/1049731516644504

b) Onderzoeksdesign

In een pilotonderzoek van zes interventiegroepen ($n = 26$) werd onderzocht of met preventieve groepsinterventie Dappere Dino's kinderen van 6-8 jaar in scheidingssituaties succesvol ondersteund kunnen worden. De impact van de interventie werden geëvalueerd door gesprekken met deelnemende kinderen en vragenlijsten (SDQ, GLEF, PEF) ingevuld door ouders, leerkrachten en trainers. Centraal stond Dappere Dino's 2.0, bestaande uit 12 sessies van 45 minuten onder leiding van een trainer en co-trainer.

c) Resultaten

Kinderen hadden volgens eigen zeggen nieuwe vrienden gemaakt, en geleerd problemen op te lossen en te praten over gevoelens. Ook ouders waren enthousiast. Moeders zagen een positieve reactie bij hun kind en vonden dat hun kind positief veranderd was na Dappere Dino's. Trainers werkten graag met het programma. Bovendien waren verschillen te zien tussen voor- en nameting op positief functioneren van de kinderen (toegenomen; gerapporteerd door trainers ($d = 0,61$) en door moeders ($d = 0,50$)) en op problematiek van de kinderen (emotionele problemen, gedragsproblemen, totale problemen afgenomen; gerapporteerd door trainers ($d = 0,33 - 0,49$), door leerkrachten ($d = 0,21 - 0,41$) en door moeders ($d = 0,50 - 0,76$)).

Onderzoek 3

- Algemene informatie

- Het onderzoek is in Nederland uitgevoerd. ja
- Het onderzoek betreft de hier beschreven, Nederlandse interventie (en niet een andere, soortgelijke interventie of een buitenlandse versie of variant). ja
- Het onderzoek is uitgevoerd in de praktijk. ja
- Er is een voormeting. ja
- Er is een nameting. ja
- Er is een follow-up meting van minimaal 6 maanden na het einde van de interventie. nee

- Publicaties

- a) Klein Velderman, M., Pannebakker, F.D. e.a. (2017). *Preventie van psychosociale problematiek als gevolg van (echt)scheiding: Onderzoek naar de effectiviteit van*

preventieve groepsinterventie Dappere Dino's voor kinderen van 6-8 jaar. ZonMw Eindverslag dossier 531005009.

Klein Velderman, M., van Dommelen, P., & Pannebakker, F. (2018). Impact van scheiden op het jonge kind. Welzijn en psychosociaal functioneren van kinderen in scheidingssituaties uit groep 3 en 4 van de basisschool. *Tijdschrift voor orthopedagogiek*, 57, 246-260.

Klein Velderman, M., van Dommelen, P., Pannebakker, F.D., & Reijneveld, S.A. (in prep.). Effectiveness of the Children of Divorce Intervention Program in the Netherlands: Effects on wellbeing and emotional and behavioral functioning of young children in primary school. *Manuscript in preparation*.

Klein Velderman, M., van Harten, L., Pannebakker, F., van Vliet, W., Van Dommelen, P., & Reijneveld, S. (2017, Augustus). *Child Adjustment in Divorced Families: Can We Successfully Intervene with Dutch 6-8Year-Olds?* Poster gepresenteerd tijdens de European Conference on Developmental Psychology (ECDP), Utrecht.

b) Onderzoeksdesign

Doel van het onderzoek was om in een quasi-experimentele onderzoekopzet (NTR 6788 (<http://www.trialregister.nl/trialreg/index.asp>) de preventieve Gezonde School-groepsinterventie Dappere Dino's™ voor kinderen van 6 tot 8 jaar oud met gescheiden ouders te evalueren qua effect en proces. De volgende vraagstellingen stonden centraal m.b.t. de effectevaluatie:

- Leidt Dappere Dino's tot een toename van positief functioneren in gezinsverband voor deelnemende 6-8 jarige kinderen in scheidingssituaties in vergelijking met leeftijdsgenoten van gescheiden ouders die niet deelnemen aan de interventie?
- Leidt Dappere Dino's tot een afname van sociaal-emotionele problematiek voor deelnemende 6-8 jarige kinderen in scheidingssituaties in vergelijking met leeftijdsgenoten van gescheiden ouders die niet deelnemen aan de interventie?

De totale steekproefomvang was 253. Er waren drie studiecondities:

- de experimentele groep met 103 kinderen
- de 'scheiding controle' groep met 33 kinderen
- de 'twee-ouder niet-gescheiden' vergelijkingsgroep met 117 kinderen

Primaire uitkomsten waren positief functioneren van de kinderen (gemeten met PEF en GLEF door ouders en trainers) en psychosociale problematiek (gemeten met de SDQ door ouders en trainers). Welzijn (Cantril) van de kinderen betrof een secundaire uitkomstmaat.

c) Resultaten

Vergelijking van de scores voor positief functioneren zoals gerapporteerd door trainers met de GLEF, duiden op een afname van problemen ($d = 0,35$) en een toename van competenties ($d = ,66$) tussen de voor- en nameting in de experimentele groep. Ook totaal positief functioneren van kinderen in de experimentele groep zoals gerapporteerd door trainers met de GLEF was na deelname significant gestegen ($d = ,76$). Kinderen hadden na deelname significante afnames in emotionele problemen ($d = ,32$) gedragsproblemen ($d = 0,32$) en totale problemen ($d = 0,44$). Kinderen in de Dappere Dino's groepen lieten bovendien een significante toename zien van welbevinden na deelname (op basis van moeder-, vader- en trainer-rapportage; $d = 0,75, 0,77$ en $0,73$).

Verbeteringen in functioneren van de kinderen werden niet teruggevonden in de vergelijkingsgroepen.

Buitenlandse effectstudies

Onderzoek 4

- Algemene informatie

- Het onderzoek is in Nederland uitgevoerd. nee
- Het onderzoek betreft de hier beschreven, Nederlandse interventie (en niet een andere, soortgelijke interventie of een buitenlandse versie of variant). nee
- Het onderzoek is uitgevoerd in de praktijk. ja
- Er is een voormeting. ja
- Er is een nameting. ja
- Er is een follow-up meting van minimaal 6 maanden na het einde van de interventie. ja

- Publicaties

- a) Alpert-Gillis, L.J., Pedro-Carroll, J.L. & Cowen, E.L. (1989). The Children of Divorce Intervention Program: Development, Implementation, and Evaluation of a Program for Young Urban Children. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 57, 583-589.

Pedro-Carroll, J.L., Sutton, S.E. & Wyman, P.A. (1999). A two-year follow-up evaluation of a preventive intervention for young children of divorce. *School Psychology Review*, 28, 467-476.

b) Onderzoeksdesign

De effectiviteit van CODIP werd getest bij stadskinderen van zeven tot negen jaar. Er waren 52 kinderen die de interventie kregen, zij namen deel aan 16 CODIP sessies. In de controlegroep zaten 52 kinderen van gescheiden ouders en 81 kinderen van intacte families. Er werden vragenlijsten voor en na de interventie afgenomen bij ouders (Parent Evaluation Form), leerkrachten en trainers (Group Leader Evaluation form).

Ook werd de effectiviteit van CODIP op een follow-up na twee jaar beschreven voor kinderen die deelnamen aan de interventie voor 5 en 6 jarigen (Pedro-Carroll e.a., 1999). Aan de follow-up deden 37 kinderen van de interventiegroep mee, van de controlegroep met kinderen van gescheiden ouders deden 26 kinderen mee en van de groep van kinderen uit intacte families deden 39 kinderen mee.

c) Resultaten

Op basis van zelfrapportage werden geen significante verbeteringen gevonden van schoolproblemen en sociale competenties van de kinderen. Er was echter wel een significante verbetering in de interventiegroep op de mate van zelf-gerapporteerde psychosociale aanpassing (CFAS-score; $d = .60$).

Op basis van ouderrapportage werd wel een significante verbetering (probleemoplossende vaardigheden, gevoelens en gedrag) gemeten na de interventie bij de kinderen ($d = .25$). Ook leerkrachtrapportage duidde op verbetering van de sociale competenties en taakoriëntatie van kinderen ($d = .15$). Leerkracht-gerapporteerde

problemen (leerproblemen, angstig, verlegen, impulsief en/of agressief gedrag) van kinderen namen niet significant af.

De trainers tenslotte rapporteerden gemiddeld dat de kinderen in de interventiegroep significant verbeterden op perceptie van scheiding, omgang met gevoelens, interpersoonlijk functioneren en probleemoplossende vaardigheden.

Tijdens de follow-up bleek dat de gevoelens van kinderen over hun familie, zichzelf en de sociale steun nog steeds significant positiever waren dan kinderen die niet in de interventiegroep zaten ($d = .75$). Ook volgens leerkrachten vertoonden de kinderen uit de interventiegroep na twee jaar significant minder probleemgedrag (leerproblemen, angstig/verlegen en impulsief/agressief gedrag) ($d = -1.57$), en werd er hoger gescoord op sociale competenties en taakoriëntatie. ($d = 1.28$) Ook waren zij minder angstig ($d = -1.82$). Volgens ouderrapportage waren kinderen in de interventiegroep significant verbeterd ($d = .78$) en 98% van de ouders vonden dat de interventie goed was voor hun kinderen.

Onderzoek 5

- Algemene informatie

- Het onderzoek is in Nederland uitgevoerd. nee
- Het onderzoek betreft de hier beschreven, Nederlandse interventie (en niet een andere, soortgelijke interventie of een buitenlandse versie of variant). nee
- Het onderzoek is uitgevoerd in de praktijk. ja
- Er is een voormeting. ja
- Er is een nameting. ja
- Er is een follow-up meting van minimaal 6 maanden na het einde van de interventie. nee

- Publicaties

- a) Pedro-Carroll, J.L. & Cowen, E.L. (1985). The Children of Divorce Intervention Program: An Investigation of the Efficacy of a School-Based Prevention Program. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 53, 603-611.

b) Onderzoeksdesign

In dit onderzoek werd de effectiviteit van CODIP gemeten in het verminderen van de negatieve effecten van de scheiding bij kinderen van negen tot twaalf jaar. In de interventiegroep zaten 40 kinderen, 32 kinderen kwamen in de controlegroep. Er werden vragenlijsten afgenomen voor en na de interventie.

c) Resultaten

Leerkrachten rapporteerden dat kinderen in de experimentele groep significant ($d = -.99$) minder probleemgedrag vertoonden in de klas en dat ook de competenties van de kinderen verbeterden ($d = .68$). Volgens ouderrapportage verbeterden de kinderen ook significant ($d = -1.19$) na de interventie. Volgens de groepsleiders hadden kinderen na de interventie minder problemen en meer competenties ($d = .75$). De kinderen in de interventie rapporteerden gemiddeld echter geen significante vooruitgang in hun competenties, hun attitudes en zelfpercepties ($d = .43$), maar zij rapporteerde gemiddeld wel significant minder angst na de interventie ($d = -.36$).

Onderzoek 6

- Algemene informatie

- Het onderzoek is in Nederland uitgevoerd. nee
- Het onderzoek betreft de hier beschreven, Nederlandse interventie (en niet een andere, soortgelijke interventie of een buitenlandse versie of variant). nee
- Het onderzoek is uitgevoerd in de praktijk. ja
- Er is een voormeting. ja
- Er is een nameting. ja
- Er is een follow-up meting van minimaal 6 maanden na het einde van de interventie. nee

- Publicaties

- a) Pedro-Carroll, J.L., Cowen, E.L., Hightower, A.D. & Guare, J.C. (1986). Preventive intervention with latency-aged children of divorce: A replication study. *American Journal of Community Psychology*, 14, 277-290.

b) Onderzoeksdesign

In deze studie werd de effectiviteit van CODIP onderzocht bij kinderen van 9 tot 12 jaar. Er werd getracht om bevindingen van het onderzoek bij kinderen van dezelfde leeftijd uit 1985 te repliceren. In dit onderzoek werd echter geen gebruik gemaakt van een controlegroep met kinderen van gescheiden ouders. De interventiegroep bestond uit 54 kinderen en een controlegroep bestond uit 78 kinderen uit intacte families. De interventie bestond uit 11 wekelijkse sessies van 1 uur.

c) Resultaten

In vergelijking met de groep kinderen van intacte families, die bij de voor- en nameting min of meer hetzelfde bleven, verbeterden de kinderen in de interventiegroep wel. Zowel volgens leerkrachten, ouders ($d = .73$), groepsleiders en kinderen zelf waren de kinderen na de interventie op een positieve manier veranderd. Kinderen rapporteerden niet op alle metingen een verbetering maar wel op de mate van angst ($d = .79$) en ook op het totaal van alle metingen.

Onderzoek 7

- Algemene informatie

- Het onderzoek is in Nederland uitgevoerd. nee
- Het onderzoek betreft de hier beschreven, Nederlandse interventie (en niet een andere, soortgelijke interventie of een buitenlandse versie of variant). nee
- Het onderzoek is uitgevoerd in de praktijk. ja
- Er is een voormeting. ja
- Er is een nameting. ja
- Er is een follow-up meting van minimaal 6 maanden na het einde van de interventie. nee

- Publicaties

- a) Pedro-Carroll, J.L., Alpert-Gillis, L.J. & Cowen, E.L. (1992). An evaluation of the efficacy of a preventive intervention for 4th-6th grade urban children of divorce. *The Journal of Primary Prevention*, 13, 115-130.

a) Onderzoeksdesign

Dit onderzoek gaat over de effectiviteit van CODIP bij stadskinderen van 9 tot 12 jaar. Een interventiegroep (57 kinderen), een controlegroep met gescheiden ouders (38

kinderen) en een vergelijkingsgroep van intacte families (93 kinderen) werden met elkaar vergeleken. Kinderen van verschillende culturele achtergronden kregen de interventie.

b) Resultaten

Voor en na de interventie werden vragenlijsten afgenomen. Kinderen in de interventiegroep verbeterden significant op de gevoelens over hun familie, zichzelf en de sociale steun in vergelijking met beide controlegroepen ($d = .46$). De kinderen in de interventiegroep waren ook significant minder angstig ($d = -.18$) en hadden positievere attitudes en zelfpercepties ($d = .47$). Volgens de vragenlijsten van de leerkrachten was er echter geen significante vermindering van problemen of verbetering van competenties bij de kinderen in de interventiegroep. Ouders rapporteerden wel vooruitgang ($d = -.50$) en ook trainers gaven aan dat kinderen uit de interventiegroep een verbetering lieten zien.

5. Samenvatting Werkzame elementen

Hoewel we op basis van onderzoek niet kunnen zeggen welke elementen uit de Dappere Dino's (vooral) werkzaam zijn, verwachten we op basis van de theoretische achtergrond van de interventie en op grond van ervaringen van ouders en trainers dat de volgende inhoudelijke en praktische elementen belangrijk zijn:

Inhoudelijke elementen

- Passend bij ontwikkelingsniveau kinderen: in Dappere Dino's wordt aangesloten bij universele en scheidingsgerelateerde ontwikkeltaken van het kind.
- Sociale steun: de training wordt uitgevoerd in een veilige, ondersteunende groepsomgeving. Kinderen ervaren dat ze niet de enige zijn die een scheiding meemaken (lotgenotencontact).
- Aandacht voor emoties en schuldgevoelens: middels technieken die overeenkomstig zijn met psycho-educatie en cognitieve herstructurering uit de cognitieve gedragstherapie wordt gewerkt aan het bespreekbaar maken van gevoelens en het verminderen van misvattingen en onrealistische gedachten over zichzelf, het gezin en de scheiding.
- Stapsgewijs aanleren probleemoplossende vaardigheden om beter om te kunnen gaan met scheidingsgerelateerde gevoelens en sociale problemen: in plaats van de kinderen te leren wát zij moeten denken, leren zij hóe ze kunnen denken wanneer ze een probleem ervaren. Technieken komen in grote mate overeen met basisoefeningen uit de cognitieve gedragstherapie zoals probleemoplossend denken, zelfinstructietrainingen en de hardop nadenken methode.
- Versterken zelfperceptie: activiteiten uit Dappere Dino's en de interactie met de trainer zijn gericht op het versterken van een positieve perceptie van het kind zelf en zijn of haar gezin.

Praktische elementen

- Preventieve training die niet problematiseert
- Training is laagdrempelig aan te bieden op school of in de buurt
- Opleiding beschikbaar voor nieuwe trainers
- Voor gecertificeerde trainers jaarlijks gelegenheid tot intervisie
- Dappere Dino's is onderdeel van de Gezonde School

6. Aangehaalde literatuur

- Alpert-Gillis, L. J., Pedro-Carroll, J. L., & Cowen, E. L. (1989). The Children of Divorce Intervention Program: Development, Implementation, and Evaluation of a Program for Young Urban Children. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 57*, 583-589.
- Amato, P. R. (2001). Children of divorce in the 1990s: An update of the Amato and Keith (1991) meta-analysis. *Journal of Family Psychology, 15*, 355-370.
- Amato, P. R., & James, S. (2010). Divorce in Europe and the United States: Commonalities and differences across nations. *Family Science, 1*, 2-13.
- Amato, P. R. & Sobolewski, J. M. (2001). The Effects of Divorce and Marital Discord on Adult Children's Psychological Well-Being. *American Sociological Review, 66*, 900-921.
- Bakker, I., Bakker, K., van Dijke, A., & Terpstra, L. (1997). *O+O=O2, naar een samenhangend beleid van opvoedingsondersteuning en ontwikkelingsstimulering voor ouders en kinderen in risicosituaties*. Utrecht: NIZW.
- Birnbaum, R., & Saini, M. (2012). A qualitative synthesis of children's participation in custody disputes. *Research on Social Work Practice, 22*, 400-409. Doi: 10.1177/1049731512442985
- Boring, J.L., Sandler, I.N., Tein, J.Y., Horan, J., & Vélez, C.E. (2015). Children of divorce—coping with divorce: A randomized control trial of an online prevention program for youth experiencing parental divorce. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, Vol 83(5)*, 999-1005
- Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (2017). *Echtscheiding; leeftijdsverschil, kinderen, geboorteland, huwelijksduur. 16 juni 2017*. Geraadpleegd op <http://statline.cbs.nl>
- Cohen, G.J. & the Committee on Psychosocial Aspects of Child and Family Health (2002). Helping children and families deal with divorce and separation. *Pediatrics, 110*, 1019-1023.
- Dadds, M. R., Atkinson, E., Turner, C., Blums, G. J., & Lendich, B. (1999). Family conflict and child adjustment: Evidence for a cognitive-contextual model of intergenerational transmission. *Journal of Family Psychology, 13*, 194-208.
- Dissing, A.S., Dich, N., Nybo Andersen, A.M., Lund, R., & Rod, N.H. (2017). Parental break-ups and stress: Roles of age & family structure in 44 509 pre-adolescent children. *The European Journal of Public Health, 27*, 829-834. Doi: 10.1093/eurpub/ckx040
- Den Hollander, E. (2017). *Parental divorce and children's adjustment: An updated meta-analysis [master thesis]*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Dubow, E. F., & Tisak, J. (1989). The relation between stressful life events and adjustment in elementary school children: The role of social support and social problem solving skills. *Child Development, 60*, 1412-1423.

Elam, K.K., Sandler, I., Wolchik, S., Tein, J.Y. (2016). Non-residential father-child involvement, interparental conflict and mental health of children following divorce: A person-focused approach. *Journal of Youth and Adolescence*, 45, 581-593. Doi: 10.1007/s10964-015-0399-5

Erikson, E. H. (1963). *Childhood and society* 2nd ed. New York: Norton.

Felitti, V. J., Anda, R. F., Nordenberg, D., Williamson, D. F., Spitz, A. M., Edwards, V., et al. (1998). Relationship of childhood abuse and household dysfunction to many of the leading causes of death in adults. The adverse childhood experiences (ACE) study. *American Journal of Preventive Medicine*, 14(4), 245-258.

Foolen, N. & Elling, M. (2010). *Wat werkt bij cognitieve gedragstherapie?* Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut. Geraadpleegd op 24 april 2012, van <http://www.nji.nl/eCache/DEF/1/22/037.html>

Furstenberg, F. F. & Cherlin, A. J. (1991). *Divided Families: What Happens to Children When Parents Part*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Guldner, C. & O'Connor, T. (1991). The ALF group: A model of group therapy with children. *Journal of Group Psychotherapy, Psychodrama & Sociometry*, 43(4), 184

Hoag, M. & Burlingame, G. (1998). Evaluating group treatment for children. *Harvard Mental Health Letter*, 15(5), 6.

Huber, M., Knottnerus, J.A., Green, L., Horst, H. van der, Jadad, A.R., Kromhout, D., et al. (2011). How should we define health? *BMJ*, 343, 1-3. Doi: 10.1136/bmj.d4163

Kalter, N. & Schreier, S. (1993). School-based support groups for children of divorce. *Special services in the school*, 8(1), 39-66.

Klein Velderman, M., van Dommelen, P., & Pannebakker, F. (2018). Impact van scheiden op het jonge kind. Welzijn en psychosociaal functioneren van kinderen in scheidingsituaties uit groep 3 en 4 van de basisschool. *Tijdschrift voor orthopedagogiek*, 57, 246-260.

Klein Velderman, M., van Dommelen, P., Pannebakker, F.D., & Reijneveld, S.A. (in prep.). Effectiveness of the Children of Divorce Intervention Program in the Netherlands: Effects on wellbeing and emotional and behavioral functioning of young children in primary school. *Manuscript in preparation*.

Klein Velderman, M., van Harten, L., Pannebakker, F., van Vliet, W., Van Dommelen, P., & Reijneveld, S. (2017, Augustus). *Child Adjustment in Divorced Families: Can We Successfully Intervene with Dutch 6-8Year-Olds?* Poster gepresenteerd tijdens de European Conference on Developmental Psychology (ECDP), Utrecht.

Klein Velderman, M., Pannebakker, F. D., de Wolff, M. S., Pedro-Carroll, J. A., Kuiper, R. M., Vlasblom, E., & Reijneveld, S. A. (2011). *Child adjustment in divorced families: Can we successfully intervene with Dutch 6- to 8-year-olds? Feasibility study Children of Divorce Intervention Program (CODIP) in the Netherlands*. Leiden: TNO.

- Klein Velderman, M., & Pannebakker, F. D. (2014). *Dappere Dino's: Interventieprogramma voor kinderen van 6-8 jaar van gescheiden ouders. Eindrapportage evaluatie Dappere Dino's versie 2.0*. Leiden: TNO Behavioural and Societal Sciences.
- Klein Velderman, M. & Pannebakker, F. (2017). *ScheidingsATLAS: Kortdurend ondersteuningsprogramma over ouderschap na scheiding. Handboek voor ouders*. Leiden: TNO, Afdeling Child Health.
- Klein Velderman, M., Pannebakker, F., Van Vliet, W., & Reijneveld, S. (2018). Prevention of divorce-related problems in Dutch 4- tot 8-year-olds: Cultural adaptation and pilot study of the Children of Divorce Intervention Program. *Research on Social Work Practice*, 26. doi: 10.1177/1049731516644504
- Krishnakumar, A. & Buehler, C. (2000). Interparental conflict and parenting behaviors: A meta-analytic review. *Family Relations*, 49, 25-44.
- Kuiper, R. M., Dusseldorp, E., & Vogels, A. G. C. (2010). *A first hypothetical estimate of the Dutch burden of disease in relation to negative experiences during childhood*. Leiden/Driebergen: TNO/Augeo Foundation.
- Lengua, L. J., Wolchik, S. A., Sandler, I. N., & West, S. G. (2000). The additive and interactive effects of parenting and temperament in predicting adjustment problems of children of divorce. *Journal of Clinical Child Psychology*, 29, 232-244.
- Leon, K. (2003). Risk and protective factors in young children's adjustment to parental divorce: A review of the research. *Family Relations*, 52, 258-270.
- Lieberman, M.D., Eisenberger, N.I., Crockett, M.J., Tom, S.B., Pfeifer, J.H., & Way, B.M. (2007). Putting feelings into words: Affect labeling disrupts amygdala activity in response to affective stimuli. *Psychological Science*, 18(5), 421-428.
- Malouff, J. M., Thorsteinsson, E. B., & Schutte, N. S. (2007). The efficacy of problem solving therapy in reducing mental and physical health problems: A meta-analysis. *Clinical Psychology Review*, 27, 46-57.
- McDonald, R. & Grych, J. H. (2006). Young children's appraisals of interparental conflict: Measurement and links with adjustment problems. *Journal of Family Psychology*, 20, 88-99.
- Mclanahan, S. & Bumpass, L. (1988). Intergenerational Consequences of Family Disruption. *American Journal of Sociology*, 94, 130-152.
- Mooij, B. de, Fekkes, M., Scholte, R.H.J., & Overbeek, G. (in prep.). Effective components of social skills training programs for children and adolescents: A multilevel meta-analysis. *Manuscript submitted for publication*.
- O'Mara, A. J., Marsh, H. W., Craven, R. G., & Debus, R. L. (2006). Do Self-Concept Interventions Make a Difference? A Synergistic Blend of Construct Validation and Meta-Analysis. *Educational Psychologist*, 41, 181 - 206.

Pedro-Carroll, J. L. (2017). *Kinderen op de eerste plaats: Bewezen werkzame opvoedstrategieën bij scheiding*. Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds.

Pedro-Carroll, J., & Klein Velderman, M. (2015). Extending the global reach of a play-based intervention for children dealing with separation and divorce. In L. A. Reddy, T. M. Files-Hall, & C. Schaefer (Eds.), *Empirically-based play interventions for children* (2nd ed.) (pp. 35-53). Washington, D.C.: American Psychological Association. doi: <http://dx.doi.org/10.1037/14730-003>

Pedro-Carroll, J. L., Sutton, S. E., & Wyman, P. A. (1999). A two-year follow-up evaluation of a preventive intervention for young children of divorce. *School Psychology Review, 28*, 467-476.

Pedro-Carroll, J. L. (2005). Fostering resilience in the aftermath of divorce: The Role of Evidence-Based Programs for Children. *Family Court Review, 43*, 52-64.

Pedro-Carroll, J. L. & Alpert-Gillis, L. J. (1997). Preventive Interventions for Children of Divorce: A Developmental Model for 5 and 6 Year Old Children. *The Journal of Primary Prevention, 18*, 5-23.

Pedro-Carroll, J. L., Alpert-Gillis, L. J., & Cowen, E. L. (1992). An evaluation of the efficacy of a preventive intervention for 4th-6th grade urban children of divorce. *The Journal of Primary Prevention, 13*, 115-130.

Pedro-Carroll, J. L. & Cowen, E. L. (1985). The Children of Divorce Intervention Program: An Investigation of the Efficacy of a School-Based Prevention Program. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 53*, 603-611.

Pedro-Carroll, J. L., Cowen, E. L., Hightower, A. D., & Guare, J. C. (1986). Preventive intervention with latency-aged children of divorce: A replication study. *American Journal of Community Psychology, 14*, 277-290.

Peer, C. van (red). (2007). *De impact van een (echt)scheiding op kinderen en ex-partners*. Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies.

Pruett, K.D., & Pruett, M.K. (1999). "Only God decides": Young children's perceptions of divorce and the legal system. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry, 38*, 1544-1550. Doi: 10.1097/00004583-199912000-00016

Sandler, I. N., Tein, J. Y., Mehta, P., Wolchik, S., & Ayers, T. (2000). Coping efficacy and psychological problems of children of divorce. *Child Development, 71*, 1099-1118.

Sandler, I. N., Tein, J. Y., & West, S. G. (1994). Coping, Stress, and the Psychological Symptoms of Children of Divorce - A Cross-Sectional and Longitudinal-Study. *Child Development, 65*, 1744-1763.

Slot, N.W., & Spanjaard, H.J.M. (1997). *Competentievergroting in de residentiële jeugdzorg*. Duivendrecht: PI Research BV.

Spruijt, E. (2007). *Scheidingskinderen. Overzicht van recent sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar de gevolgen van ouderlijke scheiding voor kinderen en jongeren*. Amsterdam: SWP.

- Spruijt, E., & Kormos, H. (2014). *Handboek scheiden en de kinderen: Voor de beroepskracht die met scheidingskinderen te maken heeft* (Tweede ed.). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Spurgeon, A., Jackson, C.A., & Beach, J.R. (2001). The Life Events Inventory: Re-scaling based on an occupational sample. *Occupational Medicine*, 51(4), 287-293. doi: 10.1093/occmed/51.4.287.
- Stallman, H., & Ohan, J. (2016). Parenting style, parental adjustment, and co-parental conflict: Differential predictors of child psychosocial adjustment following divorce. *Behaviour Change*, 33(2), 112-126. doi:10.1017/beh.2016.7
- Steenhof, L., & Harmsen, C. (2002). Niet-gehuwde paren vaker uit elkaar. *Echtbrekers. INDEX, 10-december 2002. Thema, 9.*
- Stolberg, A. L. & Garrison, K. M. (1985). Evaluating A Primary Prevention Program for Children of Divorce. *American Journal of Community Psychology*, 13, 111-124.
- Sun, Y. M. (2001). Family environment and adolescents' well-being before and after parents' marital disruption: A longitudinal analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 63, 697-713.
- Swartz-den Hollander, E., Valk, I.E., van der, Branje, S., & Dekovic, M. (in prep.) Parental divorce and children's adjustment: An updated meta-analysis. *Manuscript in voorbereiding.*
- TNO Child Health (2017). *Groepsprogramma voor kinderen (6-8 jaar) van gescheiden ouders: De Dappere Dino's* [Factsheet: geupdate versie]. Leiden: TNO Child Health.
- Van der Valk, I. & Spruijt, A. P. (2004). De gevolgen van echtscheiding voor kinderen. In A. Vyt, M. A. G. van Aken, J. D. Bosch, R. J. van der Gaag, & A. J. J. M. Ruijsenaars (Red.), *Jaarboek Ontwikkelingspsychologie, Orthopedagogiek & Kinderpsychiatrie 6* (pp. 324-343). Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Vink, R.M. Van Dommelen, P., Van der Pal, S., Eekhout, I., Pannebakker, F.D., Klein Velderman, M., e.a. (2019). Self-reported adverse childhood experiences and quality of life among children in the two last grades of Dutch elementary education. *Child Abuse and Neglect*, 95. Doi: 10.1016/j.chiabu.2019.104051
- Visser, M., Finkenauer, C., Schoemaker, K., Kluwer, E., Van der Rijken, R., van Lawick, J., e.a. (2017). I'll never forgive you: High conflict divorce, social network, and co-parenting conflicts. *Journal of Child and Family Studies*, 26, 3055-3066. Doi: 10.1007/s10826-017-0821-6
- Wallerstein, J.S. (1983). Children of divorce: The psychological tasks of childhood. *American Journal of Orthopsychiatry*, 53, 230-243.
- Wauterickx, N., Gouwy, A., & Bracke, P. (2006). Parental Divorce and Depression: Long-Term Effects on Adult Children. *Journal of Divorce & Remarriage*, 45, 43-68.
- Wisse Smit, N. (2008). *Julia heeft twee huizen, verhalen voor kinderen van gescheiden ouders.* Uitgeverij AWP.

Wolchik, S.A., Mahrer, N.E., Tein, J.Y., & Sandler, I.N. (2015). Moderators and mediators of treatments for youth in divorced or separated families. In M. Maric, P.J.M. Prins, & T.H. Ollendick (Red.), *Moderators and mediators of youth treatment outcomes* (pp. 267-293). New York: Oxford University Press.

Wolchik, S. A., Tein, J. Y., Sandler, I. N., & Doyle, K. W. (2002). Fear of abandonment as a mediator of the relations between divorce stressors and mother-child relationship quality and children's adjustment problems. *Journal of Abnormal Child Psychology*, *30*, 401-418.

Wolchik, S. A., West, S. G., Sandler, I. N., Tein, J. Y., Coatsworth, D., Lengua, L. e.a. (2000). An experimental evaluation of theory-based mother and mother-child programs for children of divorce. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, *68*, 843-856.

Zeijl, E., Crone, M., Wiefferink, K., Keuzenkamp, S., & Reijneveld, M. (2005). *Kinderen in Nederland*. Leiden: SCP/TNO.

Samenwerking erkenningstraject

Het erkenningstraject wordt in samenwerking uitgevoerd door het Nederlands Jeugdinstituut (NJI), het RIVM Centrum Gezond Leven (CGL), het Nederlands Centrum Jeugdgezondheid (NCJ), het Kenniscentrum Sport, Vilans, het Trimbos Instituut en MOVISIE. Door samen te werken aan het beoordelen van interventies volgens eenduidige criteria streven wij naar kwaliteitsverbetering in de betrokken werkvelden.

